

Hadis Edebiyatında Zevâidler

Abdullah KARAHAN

Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Zevaid bir veya birkaç hadis kitabının, Müslümanlarca muteber kabul edilen bir veya birkaç hadis kaynağıyla muhteva açısından mukayese edilerek benzer hadislerinin çıkarılıp farklı hadislerinin yeni bir eserde ortaya konması neticesinde oluşan hadis kitaplarına verilen isimdir. Zevâidlerde, yapılan mukayese neticesinde zevâide esas olan eserler hem birleştirilmiş olur, hem de muteber hadis kaynaklarında zaten mevcut olan aynı yahut benzer rivâyetler ayıklanmış olur, aynı zamanda muteber hadis kaynaklarıyla paralel bir şekilde yeni bir tasnife tabi tutulur. Böylece araştırmacıların hadis kaynaklarındaki rivâyetlere ulaşmasını oldukça kolaylaştırır. Zevâidler bu özellikleri dolayısıyla, hadis edebiyatı içinde önemli bir yere sahiptir. Biz bu çalışmamızda bu edebiyat türünün mahiyeti, özellikleri, faydaları ve bu alanda hazırlanmış eserleri özetle tanıtmaya çalıştık

Abstract

Zawaid; As a Kind of Hadith Literature

Zawaid is a kind of hadith books that their authors compare some hadith books to Muslims' valid hadith books from the standpoint of their contents, remove the same or similar hadiths, put forward the different ones, and produce a new book. In Zawaid, as a result of comparison the rudimentary books would

be unified, their same or similar narratives which have already been in the Muslims' valid hadith books would be removed, and also they would have a new classification which is parallel with the valid books. Thus, researchers can easily reach to the narratives in the hadith sources. Because of these peculiarities Zawaid have an important place among the hadith sources. In this article we aim to introduce this kind of literature briefly; especially its character, peculiarities, values, and the books which has been written in this field.

Anahtar Kelimeler : Zevâid, Hadis, Hadis Literatürü

Key Words : Zawaid, Hadith, Hadith Literature

Allah Resûlü'nün hadislerini inananlara ulaştırmayı kendilerine gaye edinen muhaddisler, gerek hadislerin rivâyeti gerekse onların çeşitli şekillerde işlenmesi amacıyla her dönemde kendi devirlerinin ihtiyaçlarına göre muhtelif üslup ve türde eserler hazırlamışlardır. Böylece hadis alanında çok değişik edebiyat türleri hayat bulmuştur. Bunlardan azami derecede istifade edebilmek ancak onları her yönüyle tanımakla mümkün olacaktır. Bunun yanı sıra geçmişte yapılmış çalışmaların metotlarının iyi bir şekilde analiz edilmesinin günümüzde ortaya çıkacak yeni çalışmalara metot bakımından ışık tutacağı, böylece daha sağlıklı ve orijinal çalışma türlerinin doğacağı da açıktır.

Bu mülahazayla, hazırlandıkları devrin imkânlarına göre çok hacimli ve çok farklı uygulamaları içeren bir tür olan zevâid edebiyatını her yönüyle tanıtmayı amaçlayan bir araştırma yapmanın faydalı olacağını düşündük; zevâid türünün mahiyeti, özellikleri, faydaları ve bu alanda hazırlanmış eserleri özetle tanıtmaya çalıştık.

A. Zevâidlerin Mahiyeti, Özellikleri ve Hadis Rivâyeti Gayretleri İçindeki Yeri

1. Zevâid Kelimesinin Anlamı

Zevâid kelimesi ,lugatta "artmak, çoğalmak, fazlalaşmak" anlamlarına gelen **زيدا- زيد- زيادا- زيادا- مزيدا** fiilinden ism-i fâil olan **الزائد** kelimesinin müennesi **الزائدة** nin çoğuludur; "fazlalıklar, ziyâdeler, ilaveler, ekler" anlamlarına gelir. Arap dilinde aslan, kükremesindeki ve heybetindeki aşırılık dolayısıyla **ذو الزوائد** künyesiyle anılmaktadır. Deve palanının arkasından sarkan püsküllere de **الزوائد** ismi verilmektedir.¹ Zevâid kelimesi türetiliş şekli bakımından **قاعدة** ve **فائدة** kelimelerine benzemektedir. Her ikisi de ism-i fâil olan bu

¹ Cevherî, *Sihâh*, II, 481-482; Zebîdî, *Tâc*, II, 367.

kelimelerden فائدة nin cem'i فوائد , قاعده ninki ise قواعد şeklinde gelmektedir.

Hadis alimleri bu kelimeyi hadis ilminde bir edebiyat türüne isim olarak kullanmışlardır. Onlara göre zevâid: *Herhangi bir (veya birkaç) hadis mecmuasını, diğer bir (veya birkaç) hadis mecmuası ile karşılaştırıp, birinde bulunup ta diğerinde bulunmayan fazla hadisleri müstakil bir eserde toplamak suretiyle meydana getirilen eserlere verilen isimdir.*² Diğer bir söyleyişle, bazı hadis kitapları arasında mukayese yaparak, birinin diğerine nazaran fazla olan hadislerini toplayan eserlere zevâid kitapları denir. Kettânî de (ö. 1345/1927) *er-Risâletü'l-müstatrafe* isimli eserinde zevâid kitaplarını kısaca bu şekilde tanıtmaktadır.³

Zevâidler karşılaştırmalı bir tür olduğu için hazırlanmasında iki ana unsur rol oynamaktadır. Bunlardan biri; zevâidi tespit edilip çıkarılan eserlerdir. **“Zevâide esas olan kitaplar”** diye isimlendirilen bu eserler genellikle müsned ve mu'cemler olmakla birlikte, senedleriyle rivâyet edilen başka eserler de olabilir. Bu eserlerin zevâidi çıkarılırken karşılaştırıldıkları eserlerle ortak olan hadisleri alınmaz. Diğer ana unsur ise, zevâide esas olan kitapların zevâidleri çıkarılırken kıstas olarak kullanılan temel kaynaklardır ki, bunlar da **“kistas kitap”** şeklinde isimlendirilirler. Genellikle müteber hadis kitapları kıstas kitap olarak kullanılmışlardır. Çünkü zevâid çalışmasından bir fayda temin edilebilmesi için kıstas olan eserlerin birtakım ayırıcı vasıfları bulunmalıdır. Zevâide esas olan eserlerden kıstas kitaplarla ortak olan hadislerin çıkarılmasının sebebi, kıstas kitaplarda bulunan hadislerin zevâide esas alınan eserlerde de ayrıca mevcut olmasının pratik bir faydasının bulunmamasıdır. Nitekim, Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Sahîhu İbn Hibbân*'ın zevâidini çıkarırken *Sahîhayn*'i kıstas kabul etmesinin nedeni, *Sahîhayn*'da yer alan bir hadisin *Sahîhu İbn Hibbân*'da da bulunmasının bir faydası olmadığı şeklinde düşünmesidir.⁴ Aynı şekilde İbn Hacer de (ö. 852/1449), müsnedlerin zevâidini çıkarırken, *Kütüb-i Sitte*'ye ilaveten Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'ini de kıstas kitap olarak kabul etmesinin nedenini şu şekilde açıklamaktadır: “Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde bulunan bir hadisin başka herhangi bir müsnedde mevcut olması bir şey ifade etmemektedir. Bu yüzden müsnedlerdeki Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'iyle ortak olan hadisleri de çıkardım”.⁵ Heysemî, el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*'ine zevâid hazırlamışken, İbn Hacer'in, bu

2 Yardım, *Hadis II*, s. 100.

3 Kettânî, *Risâle*, s. 170.

4 Heysemî, *Mevârid*, s. 28.

5 İbn Hacer, *Muhtasar*, I, 59.

eseri tekrar ele alıp kıstas kitap olarak *Kütüb-i Sitte*'ye bir de Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini ekleyerek yeniden hazırlamasının altında bu temel düşünce yatmaktadır.

2. Zevâid Kitaplarının Özellikleri

Zevâid kitaplarında mutlaka uyulması gereken temel kurallar bulunmadığı için, bu eserlerin umûmuna şamil özellikler mevcut değildir. Her müellif temel aldığı eserlerin durumlarını dikkate alarak, kendine göre faydalı gördüğü birtakım uygulamalarda bulunmuş ve bu uygulamalarını eserinin mukaddimesinde belirtmiştir. Bununla birlikte zevâidler aynı amacı taşıdıkları için eserlerin tümünde olmasa dahi genelinde ortak bazı özellikler mevcuttur. Bu şöyle özetlenebilir:

a) Zevâidlerin en önemli özelliği câmi tarzına uygun şekilde konularına göre tasnif edilmiş olmalarıdır. Genellikle şahıslara göre tasnif edilmiş eserlerde zevâid çalışması neticesinde meydana gelen değişikliği takip etmek zor olduğu için kıstas kitapların konu başlıklarıyla paralellik kurmak kolaylaştırıcı bir rol oynar. Böylece zevâid çalışması yapılırken çıkarılan ve çıkarılmayan hadislerin takip edilebilmesi daha kolay hale gelir.

b) Zevâid müellifleri, kıstas kitap olarak, genellikle *Kütüb-i Sitte*'nin tamamını veya bir kısmını almışlardır. Bazen bunlara Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i de ilave edilmiştir.⁶ Bunun nedeni İslâm alimlerinin bu eserleri muteber hadis kaynakları olarak değerlendirmeleridir.⁷

c) Zevâid müellifleri genellikle müsned ve mu'cemlerin zevâidlerini çıkarmakla beraber, bazen başka herhangi bir furû' kitabını da zevâide esas kabul etmişlerdir. Nitekim Bûsürî (ö. 840/1436), Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ* ve Münzîrî'nin (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb* isimli eserlerinin zevâidlerini çıkarmıştır. Aynı şekilde İbn Hacer Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*'inin, Süyûtî de (ö. 911/1505) Beyhakî'nin *Şu'abi'l-îmân* ve Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserlerinin zevâidlerini çıkarmak suretiyle sadece müsned ve mu'cemlerin zevâidlerini çıkarmaya mecbur olunmadığını göstermişlerdir.

⁶ Zevâid müellifleri içinde sadece İbn Hacer *el-Müsned*'i -diğer müsnedlerin zevâidini çıkarırken- kıstas kitap olarak kullanmıştır. Bu uygulamasının nedeni, *el-Müsned*' de bulunan bir hadisin diğer müsnedlerde bulunmasının herhangi bir fayda temin etmediğini düşünmesidir.

⁷ Zevâid müellifleri sadece zikredilen yedi eseri değil, müteber gördükleri başka herhangi bir eseri de kıstas kitap olarak kabul edebilirlerdi. Ancak uygulamada mezkûr yedi kitap dışında herhangi bir eseri kıstas kitap olarak kullanmamışlardır.

d) Zevâid sahipleri çalışmalarına esas aldıkları eserlerdeki rivâyetleri hiçbir ayrıma tâbi tutmaksızın değerlendirdikleri için, bu eserlerin ihtiva ettikleri mevkûf, maktû', zayıf ve hatta mevzû' rivâyetleri de olduğu gibi eserlerine almışlardır. Çünkü onların yapmaya çalıştığı şey mûsned ve mu'cemlerin sahihlerini zayıflarından ayırt etmek olmayıp, sadece o eserlerin kıstas kitaplardan fazla olarak ihtiva ettikleri sahih-zayıf bütün hadisleri tespit etmektir. Kıstas kitapta bulunmayan bütün rivâyetler öncelikle sahih-zayıf ayırt edilmeksizin bu eserde yer alır. Dolayısıyla bu eserlerdeki rivâyetlerin bir kısmı ittifakla ihticâca elverişli, bir kısmının elverişli olup olmadığı ihtilafı, bir kısmı da ittifakla elverişsizdir. Zevâid müellifleri eserlerinde zikrettikleri hadislerin sıhhat durumları ve ricâli hakkında bilgi verdikleri için, zayıf ve mevzû' rivâyetler hakkında okuyucularını da uyarmış olmaktadır.

e) Zevâidler karşılaştırmalı bir tür olduğu ve bu karşılaştırma içinde senedler çok mühim bir rol oynadığı için, bu tür eserlerde hadisler genellikle senedli olarak verilmiştir. Ancak *Mecma'u'z-zevâid* gibi daha önceki zevâidleri birleştirmeyi amaçlayan eserlerde sened bulunmamaktadır.

f) Zevâidlerin yüzde yüz uyulması gereken kuralları olmadığı için müellifler, hazırladıkları zevâidlerdeki uygulamalarını mukaddimelerinde belirtmişlerdir.

g) Zevâid müellifleri eserlerinde hadislerin her birini Hz. Peygamber'den, zevâidlerini çıkardıkları eserlerin sahiplerine kadar olan rivâyet zinciriyle birlikte zikretmişlerdir. Zevâide esas olan kitapların, müelliflerinden kendilerine nasıl ulaştığını ise eserlerinin mukaddimelerinde sened zincirini zikretmek suretiyle belirtmektedirler.

h) Zevâid sahipleri ele aldıkları eserlerin zevâidini çıkarırken, bunlardaki hadislerin kıstas kitaplara nazaran her türlü farklılığını ziyâde olarak değerlendirmişlerdir. Farklılık bazen hadisin tamamı, bazen bir cümle, bir kelime ve hatta bir harf dahi olabilmektedir. Önemli olan tespit edilen farklılığın hadisi farklı kılabilir ve incelenen konuya açıklık getirebilecek bir husus olmasıdır. Hatta zevâid sahipleri metinler aynı olsa dahi hadisi rivâyet eden sahâbinin farklılığını da ziyâde olarak değerlendirmişlerdir.

i) Zevâide esas olan eserlerin hepsi senedli hadisler ihtiva etmektedir. Bütün muhaddisler gibi zevâid sahipleri de senedsiz eserlere rağbet etmemişlerdir.

j) İlk dönem zevâidlerinin hepsi Mısırlı alimler tarafından kaleme alınmış ve bu tarz çalışma VIII. (XIV) asrın ortalarında başlayarak IX. (XV) asrın sonuna kadar sürmüştür. Aynı zamanda

bu eserleri hazırlayan müelliflerin hepsi birbirleriyle etkileşim içerisindeydi.⁸

k) Zevâidlere esas olan eserlerde, müteber hadis kaynaklarında pek rastlanamayan birçok garip ve ilgi çekici bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla zevâid kitapları da bu tür bilgileri bünyesinde bulundurmaktadır.

l) Zevâid kitapları hadisleri bir araya toplama çalışmasının bir yönünü teşkil etmektedir. Bu çalışmanın bir ileri safhası hadislerin tamamının bir kitap içinde toplanmasıdır.

m) Zevâid kitapları birinci el eserler olmayıp, ikinci el eser niteliği taşımaktadır.

3. Zevâid Kitaplarının Faydaları

Geniş çaplı bir araştırma mahsulü olan zevâidlerin hadis ilmine ve İslâm dinine çeşitli faydaları dokunduğu muhakkaktır. Bu faydaların başlıcaları şunlardır:

a) Zevâid kitaplarının en önemli faydası, hadislerin ayrı ayrı yerlerde tekrarını önlemek ve rivâyet içeren eserleri tekrarlardan arındırılmış şekilde bir araya toplayarak hadis kültürünü dağınıklıktan kurtarmaktır. Böylece herhangi bir konuda hadis arayan bir araştırmacı, onlarca eseri araştırmak yerine, önce *Kütüb-i Sitte*'ye baktıktan sonra, zevâidlere başvurmak suretiyle incelediği konuyla alakalı hadislere çok rahatlıkla ulaşabilecek ve vakitten tasarruf edecektir.

b) Zevâidler, zevâide esas olan kitapların kullanımını kolaylaştırmış ve buna bağlı olarak ilim adamlarının bu tür eserlere daha çok başvurmalarını sağlamıştır. Mesela zevâidleri çıkarılan eserlerin çoğunluğunu teşkil eden müsned ve mu'cemler şahıslara göre tertib edildikleri için içlerinde herhangi bir konuda hadis bulmak kimi zaman zor olabilmektedir. Aranacak hadisi bulmak için araştırmacının, kitabın tamamını taraması gerekir ki, bu işlem çok büyük bir vakit kaybına neden olur. Bu yüzden söz konusu eserlerin içlerinde bulunan çok önemli rivâyetler ilim adamları tarafından gerektiği kadar değerlendirilememiştir. Heysemî'nin *Keşfü'l-estâr* isimli zevâidinin mukaddimesinde söyledikleri, bu hususa dikkat çekmektedir: "Bezzâr'ın *el-Bahru'z-zehhar* isimli müsnedini gördüm ve çok faydalı bir eser olduğu kanaatine vardım. Fakat içinden hadis bulmak çok zor olduğu için insanların gerektiği kadar

⁸ İlk zevâid müellifi Moğoltây b. Kiliç (ö. 762/1361), zevâid sahibi İbnü'l-Mülakkîn'in (ö. 804/1401) hocasıdır. İbnü'l-Mülakkîn ise zevâidleriyle ünlü Heysemî, Bûsürî ve İbn Hacer üzerinde çok etkili olan hocaları el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) hocasıdır. Heysemî, İbn Hacer'e, İbn Hacer de akrân olmalarına rağmen Bûsürî'ye hocalık yapmıştır. İbn Hacer aynı zamanda bir diğer zevâid müellifi olan Süyûtî'nin babasının hocasıdır.

faydalanamadığını düşünerek eseri konularına göre tasnif etmek suretiyle daha kullanışlı hale getirmeyi amaçladım".⁹ Heysemî, *el-Maksadu'l-'alâ* isimli zevâidinin mukaddimesinde de Ebû Ya'la'nın (ö. 307/919) *Müsned*'i için aynı hususları söylemektedir.¹⁰

c) Zevâid eserlerinde, müelliflerin hadislerin sıhhat durumları hakkında bilgi vermeleri ise onların değerini artıran bir diğer faydadır. Bilindiği gibi zevâide esas olan eserler çok sayıda zayıf ve hatta, az da olsa mevzû hadis ihtiva etmeleri yüzünden ilim dünyasında pek müteber sayılmamaktadır. Nitekim *Huccetullâhi'l-bâliğa* isimli eserinde hadis kitaplarını muhtevalarının sağlamlığı açısından dört tabaka halinde derecelendiren Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1712), müsned ve mu'cemleri üçüncü tabakada göstererek, bu kitapların ihtiva ettiği hadislerin bir kısmının hüküm çıkarmaya elverişli olmayacak derecede zayıf olduğunu ortaya koymuştur. Dihlevî'ye göre zikrettiği ilk iki tabakadaki kitaplar sadece sahih hadisleri toplamayı amaçlamakta, üçüncü ve dördüncü sıradakiler ise sahih-zayıf ayrımı yapmamaktadır. Üçüncü tabakadakilerden hüküm çıkarabilmek, ancak ehil kimseler tarafından mümkündür.¹¹ Zevâid müellifleri ehil kimse olarak bu eserlerdeki hadislerin sıhhat durumlarını belirlemiş ve böylece hem insanların bir takım hatalara düşmelerini engellemişler hem de söz konusu eserlerin sıhhat durumlarını daha belirgin hale getirmişlerdir.

Bunun yanı sıra eğer zevâid müellifleri hadislerin sıhhat ve ricâl değerlendirmelerini yapmasalardı bu eserlerde hadis arayan her araştırmacı kullanacağı hadisin sıhhati ile alakalı uzun bir araştırma yapmak zorunda kalacaktı. Bu araştırma neticesinde belki de araştırdığı hadis ihticâca elverişli olamayacak kadar zayıf bir hadis çıkacak ve böylece araştırmacı boş yere vakit kaybetmiş olacaktı. Zevâid müelliflerinin bu uygulaması herkesin ayrı ayrı sıhhat araştırması yapmasını gereksiz kıldığı için çok önemlidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da, hadislerin sıhhati hakkında araştırma yapan herkesin doğru sonuçlara ulaşamayacağıdır. Bir kimsenin doğru sonuçlara ulaşabilmesi için hadis ilminde belli bir seviyeye sahip olması gerekir. Hadislerde bulunan gizli illetlere ancak Heysemî ve İbn Hacer gibi ehil kimseler vâkıf olabilir. Bu yüzden zevâid sahiplerinin bu uygulaması çok yerinde olmuş ve insanları yanlışlıklardan korumuştur.

d) Zevâid çalışmaları, hadis kültürünü bir araya toplama gayretlerinde atılan bir ileri adımdır. Nitekim İbn Hacer yaptığı zevâid

⁹ Heysemî, *Keşf*, I, 5.

¹⁰ a. mlf. *Maksad*, I, 29.

¹¹ Dihlevî, *Huccetullâh*, I, 283-285.

çalışmasıyla hadislerin bir araya toplanması amacını güttüğünü belirtmektedir.¹² Eğer zevâid çalışmaları bir müddet daha devam edip ilerletilebilseydi, bir sonraki adım hadislerin hepsini bir araya toplama çalışması olacaktı.¹³ Süyûtî bu adımı denemiş ancak zevâid çalışmaları ilerletilip bunun altyapısı henüz tam oluşturulmadığı için bu işi başaramadan vefat etmiştir. Süyûtî'den sonra da ne zevâid çalışması ve ne de ileri adım olan hadislerin hepsini bir araya toplama çalışmasını kimse yapmamıştır.

e) *Kütüb-i Sitte* ve diğer muteber hadis kitaplarında bulunmayan birçok hadis zevâide esas olan kitaplarda mevcuttur. Çünkü *Kütüb-i Sitte* bütün hadisleri içermemektedir. İlim adamlarının dikkatinden kaçan çok önemli ve ilgi çekici bilgiler zevâide esas olan kitaplarda yer almaktadır. Ancak bu kitapların kullanımlarının zorluğu ve ihtiva ettikleri hadislerin bir kısmının zayıf olması ilim adamlarının bu hadisleri iyi bir şekilde değerlendirememelerine neden olmuştur. Zevâidler bu olumsuzlukları ortadan kaldırdıkları ve ilim adamlarını bu eserlere yönettikleri için, bunlar içinde bulunan ilgi çekici bilgiler gün yüzüne çıkmaktadır.

4. Zevâidlerin Hadis Rivâyeti Gayretleri İçindeki Yeri

Ashâb, Allah Resûlü'nün söz ve fiillerini öğrenmek, başkalarına nakletmek ve hayatlarına tatbik etmek için ellerinden gelen her türlü gayreti sarf etmiştir. Daha sonraki devirlerde yetişmiş olan İslâm alimleri de bu konulara aynı önemi vermişler ve hadislerin toplanarak değerlendirilmesi hususunda her türlü gayret ve fedakarlığı göstermişlerdir. Bu amaca yönelik olarak yukarıda belirtildiği gibi ilk devirlerde hadisleri tedvîn ederek kaybolmaktan kurtarmışlar, daha sonra da toplanan bu hadisleri çeşitli şekillerde tasnif etmişler ve sahihlerini zayıflarından ayırt etmeye uğraşmışlardır. Bu da tamamlandıktan sonra sıra bu hadislerin ihtiyaca yönelik olarak çeşitli şekillerde değerlendirilmesine gelmiştir.

Bu çalışmalar devam ederken alimlerimiz aynı zamanda hadislerin bölük pörçük değişik kitaplarda yer almasını önlemek için onları bir araya toplama çabası içine girmişlerdir. Bu yönde ilk çalışmalar *Sahîhayn*'i bir araya getirme gayretleridir.¹⁴ Daha sonra

¹² İbn Hacer, *Metâlib*, I, 3.

¹³ Bundan kasdımız, *Kütüb-i Sitte* ve bunlar gibi muteber olan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* i ve *el-Muvatta'* gibi eserler dışında kalan müsned, mu'cem, kitâb adı verilen tek konulu eserler, sünenler, musannefler ve hadis kültürünü içinde barındıran diğer eserlerin zevâidleri çıkarıldıktan sonra, bu zevâidleri ele alarak hepsinin birbirine zevâidini çıkarmak suretiyle hadislerin tümünü bir kitap içinde toplama çalışmasıdır.

¹⁴ Cevzâkî (ö. 388/988) ile başlayan ve değişik hacimlerde ondan fazla eserin yazılmasıyla sonuçlanan bu çalışmaların en meşhuru Humeydi'nin (ö. 488/1095)

bu çalışmalar *Kütüb-i Sitte*'ye yöneltilerek biraz daha genişletilmiştir.¹⁵ Bu sıralarda, herhangi bir konudaki bütün hadisleri bir araya toplama amacını güden derleme türleri ile de bu çalışmalar farklı bir kuldarda devam etmektedir.¹⁶ Müteber hadis kitaplarındaki hadislerin bir araya toplanması çalışmalarını tamamladıktan sonra, müsned ve mu'cemler gibi tasnif sistemleri farklı olan eserlerin hadislerinin hepsinin bir araya toplanması çalışmalarının da devreye sokulması ihtiyacı belirmiş ve zevâid türü eserler hazırlanmaya başlanmıştır. Bu nedenle zevâidler hadislerin bir araya toplanması çalışmalarının dördüncü merhalesini teşkil etmektedir. Bir sonraki merhale, müteber hadis kaynaklarıyla zevâidlerin birleştirilmesi suretiyle hadislerin büyük çoğunluğunun bir araya toplanmasıdır. Ancak dördüncü merhale olan zevâid çalışmalarını müsned, mu'cem ve hadis ihtiva eden diğer eserlerin tamamını kapsayamamıştır. Müsned ve mu'cemlerin bir kısmının ve birkaç husûsî konulu kitabın zevâidi çıkarıldıktan sonra bu yönde çalışmalar durmuş, dolayısıyla beşinci merhale olan hadislerin hepsinin bir araya toplanması olayı gerçekleşmemiştir. Süyûtî (ö. 911/1505) böyle bir teşebbüste bulunmuş, ancak nihâyete erdirememiştir.¹⁷ Süyûtî'den sonra zevâid çalışmalarını tamamıyla kesildiği için hadislerin hepsini bir araya toplama hayali gerçekleşmemiştir. Zevâid çalışmalarını Süyûtî'den sonra eğer devam etseydi ve hadis içeren bütün eserlerin müteber hadis kitaplarına zevâidleri çıkarılsaydı, sonunda bu zevâidlerin ve müteber hadis kitaplarının hepsinin birbirlerine zevâidleri çıkarılmak suretiyle hadislerin büyük çoğunluğu bir araya toplanmış olabilirdi.

el-Cem' beyne's-Sahihayn isimli eseridir (Bu tür eserler hakkında bilgi için bkz. Kandemir, "*el-Cem' beyne's-Sahihayn*", *DİA*, VII, 282-283).

- 15 *Kütüb-i Sitte*'yi bir araya getirmeye çalışan ilk müellif Rezîn b. Muâviye es-Serâkustî'dir (ö. 535/1140). Müellif *el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte* ismini verdiği bu eserde, *Sünenü İbn Mâce* yerine İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muwatta'* ını almak suretiyle altı kitabı birleştirmiştir. Daha sonra İbnü'l-Esir (ö. 606/1210), Rezîn b. Muâviye'nin bu eserini ele alarak, gördüğü yanlışları düzeltmek ve bazı ilavelerde bulunmak amacıyla *Câmi'u'l-usûl li ehâdisi'r-Rasûl* isminde yeni bir eser hazırlamıştır (Bu eserler hakkında bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 112-116; a. mlf., "*Câmi'u'l-usûl*", *DİA*, VII, 136).
- 16 Ahlak, va'z, ahkâm ve duâ gibi sadece bir konuyla alakalı hadisleri bir araya toplamayı amaçlayan eserler İslâm tarihinde çokça kaleme alınmıştır. Sadece ahlak hadislerini toplamayı amaçlayan Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*'i bunlardan sadece bir tanesidir.
- 17 Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'* ismini verdiği fakat tamamlamadığı bu eserinde, yetmiş bir hadis kitabını bir araya toplamayı amaçlamıştır. Müellifin *el-Câmi'u's-sağîr* isimli kitabı bu eserin bir nevi ihtisândır (Çakan, *a.g.e.*, s. 128; Uğur, "*el-Câmi'u's-sağîr*", *DİA*, VII, 113).

B. Zevâid Kitapları

Zevâid türünde eser hazırlayan ilk müellif Moğoltây b. Kılıç el-Hanefî'dir (ö. 762/1361).¹⁸ Müellif, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*'ini ele alıp, *Sahîhayn*' dan fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmak suretiyle eseri hazırlamıştır. Zevâid müellifi olarak ikinci sırada İbnü'l-Mülakkin (ö. 804/1401) ve Heysemî (ö. 807/1405) gelmektedir. İbnü'l-Mülakkin *Kütüb-i Sitte*'nin birbirlerine zevâidlerini çıkarmış ve bunları şerhetmiştir. Aynı tarihlerde Heysemî de bu tarzdaki çalışmalarla uğraşmış, 8 zevâid kitabı hazırlayarak bu alanda en çok eser hazırlayan müellif olmuş ve aynı zamanda zevâid edebiyatının en parlak siması haline gelmiştir. Heysemî'den sonra Bûsîrî (ö. 840/1436) ve İbn Hacer'le (ö. 852/1449) devam eden zevâid çalışmaları Süyûtî ile son bulmuştur.

Zevâid türü çalışmaya asrımızda yeniden ilgi duyulmaya başlanmış ve önceden zevâidi çıkarılmamış olan eserlerin zevâidleri genellikle üniversitelerde master veya doktora tezi olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Bu nedenle zevâid kitapları tanıtılırken onların "ilk dönem zevâid kitapları" ve "günümüz zevâid kitapları" diye iki ayrı bölümde incelenmesi uygundur.

1. İlk Dönem Zevâid Kitapları

a. Moğoltây b. Kılıç ve Zevâidi

Moğoltây b. Kılıç 'Alâuddîn el-Bekcerî el-Hikrî el-Hanefî, 690/1291 yılında doğmuştur. Özellikle ensâb ilminde söz sahibi bir kimse olan Moğoltây, Zâhiriyye Medresesi'nde hadis hocalığı görevinde bulunmuştur. Yüz civarında eser te'lif eden Moğoltây 762/1361 senesinde vefat etmiştir.¹⁹

Moğoltây b. Kılıç zevâid hazırlayan ilk müellif olarak tanınır. Sadece bir zevâidi vardır.

Zevâidü İbn Hibbân 'ale's-Sahîhayn

İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inin *Sahîhayn*'a zevâidi olan eser,

¹⁸ 'İlmu zevâidi'l-hadis isimli eserinde zevâid kitaplarını tanıtmaya çalışan günümüz araştırmacılarından 'Allûş, el-Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* isimli eserini zevâid olarak değerlendirdiği için ilk zevâid müellifi olarak onu anmaktadır ('Allûş, 'İlmu zevâid, s. 157). Ancak kanaatimizce *el-Müstedrek* zevâid değil, kitabın isminde de zikredildiği gibi, müstedrek çalışmasıdır. 'Allûş aynı hataya İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *Câmi'u'l-mesânid ve's-süneni'l-hâdi li akveme sünen* isimli eserini zevâid olarak değerlendirmekle düşmüştür ('Allûş, *a.g.e.*, s. 210). Zira bu eserde Ahmed b. Hanbel'in müsnedindeki râvilerin çeşitli kitaplarda geçen rivayetlerinin hepsi toplanmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle mezkûr iki eser zevâid kitabı sayılmamalıdır.

¹⁹ İbn Hacer, *Dürrer*, IV, 352-354; İbn Fehd, *Lahz*, s. 133, 141; Kutluboga, *Tâc*, s. 269; Şevkânî, *Bedr*, II, 312; Brockelmann, *GAL*, II, 48.

kaynaklarda belirtildiğine göre bir ciltten ibarettir.²⁰ Moğoltây'dan sonra Nüreddin el-Heysemî günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eserin benzerini hazırlamış ve *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân* ismini vermiştir. Heysemî'nin eseri günümüze ulaştığı için Moğoltây'ın bu eserinin kaybını telafi etmektedir.²¹

b. İbnü'l-Mülakkin ve Zevâidleri

Ebû Hafs Ömer b. Ali Sirâcüddin el-Mısırî, 723/1323 yılında dünyaya gelmiştir.²² Dimaşk, Mısır ve Halep'te devrin önemli ilim adamlarından ders alarak yetişmiştir. Uzun zaman fetvâ ve ders vermekle meşgul olmuş, bunun yanı sıra çok sayıda eser kaleme alarak devrinin en çok eser yazan şahısları arasında yer almıştır. Eserlerinin sayısı yaklaşık üçyüz kadardır.

İbnü'l-Mülakkin kitap yazmanın yanı sıra başkalarının yazdığı eserleri toplamayı da çok seven bir ilim adamıdır. Bu yüzden çok sayıda kitap satın alarak geniş bir kütüphaneye sahip olmuştur. Ancak kütüphanesindeki kitapların çoğu hayatının ilerleyen yıllarında bir yangın neticesinde yok olmuştur. Bu duruma çok üzülen İbnü'l-Mülakkin aklî ve zihnî yönden rahatsızlanmıştır. İbnü'l-Mülakkin 804/1401 yılında Kahire'de vefat etmiştir.²³

Kütübi Sitte'yi şerh ederken bu eserlerde ortak olarak bulunan hadisleri tekrar tekrar şerh etmekten kaçınmak için daha önce hiç kimsenin kullanmadığı zevâid tarzını kullanan ve böylece *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan altı eserin birbirlerine zevâidlerini çıkaran İbnü'l-Mülakkin'in bu şekilde meydana getirdiği eserler şunlardır:

a) Şerhu zevâidi Müslim 'ale'l-Buhârî'

İbnü'l-Mülakkin önce *Sahîhu'l-Buhârî*'yi 20 cilt halinde şerhetmiştir.²⁴ Daha sonra *Sahîhu'l-Müslim*'i şerh etmeye başlayan müellif, önce *Müslim*'deki *Buhârî* ile ortak olan hadisleri -*Buhârî*'yi şerh ederken açıkladığı için burada ikinci kez şerh etmeyi gereksiz görerek-hariçte bırakmak suretiyle zevâidini çıkarmış ve geriye kalan hadisleri şerh etmiştir. Bu yüzden eser bir yönüyle zevâid kitabı, diğer yönüyle de *Müslim* şerhidir. *Buhârî*yle ortak olan hadisler çıkarıldığı için eser *Müslim*'in tamamını kapsamamaktadır.

²⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, IV 354; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 139.

²¹ *Mevâridü'z-zam'ân* çalışmamız içinde tanıtılmaktadır.

²² İbn Hacer, *İnbâ'*, V, 42; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 197; Sehâvî, *Dav'*, VI, 100; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IX, 72.

²³ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, IV, 45; İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 45-46; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 202; Sehâvî, *a.g.e.*, VI, 105; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IX, 72.

²⁴ *et-Tavzîh li şerhi'l-Câmi'i's-sahîh* isimli bu eserin 20 cilt olduğu söylenmektedir (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, IV, 45; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 199; Sehâvî, *a.g.e.*, VI, 102; Hacı Halife, *Keşf*, I, 547). Şerhin eksik de olsa birkaç nüshası günümüze ulaşmıştır (Kandemir, "el-Câmi'u's-sahîh", *DİA*, VII, 119).

Müellif eseri dört cilt halinde hazırlamıştır.²⁵ Muhtemelen diğer kitapları gibi yangında telef olması sebebiyle günümüze ulaştığı bilinmeyen bu eser hakkında kaynaklarda başka herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

b) Şerhu zevâidi Ebî Dâvûd 'ale's-Sahîhayn

Müellif bu eserinde de *Sünenü Ebî Dâvûd*'un *Sahîhayn* ile ortak olan hadislerini çıkarmış ve geriye kalan hadisleri şerh etmiştir. Müellifin bu şekilde *Sünenü Ebî Dâvûd*'u şerh etmeden önce onun *Sahîhayn*' a zevâidini çıkarmasının nedeni, daha önce *Sahîhayn* hadislerini şerh ettiği için aynı hadisleri yeniden şerh etmeyi gereksiz görmesidir.

Kaynaklarda belirtildiğine göre eser iki cilt halindedir.²⁶ Günümüze ulaştığı bilinmediği için hakkında herhangi tanıtıcı bir bilgi mevcut değildir.

c) Şerhu zevâidi't-Tirmizî 'ale's-Selâse

İbnü'l-Mülakkin diğerlerinde olduğu gibi Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'inin *Sahîhayn* ve *Sünenü Ebî Davûd* ile ortak olan hadislerini -daha önce şerhettiği için- zevâid çalışması yapmak suretiyle çıkarmış ve geriye kalan hadisleri şerhetmiştir. Ancak müellif bu eserini tamamlayamamıştır.²⁷

d) Şerhu zevâidi'n-Nesâi 'ale'l-Erba'a

İbnü'l-Mülakkin, *Sünenü'n-Nesâi*'nin *Sahîhayn*, *Ebû Dâvûd* ve *Tirmizî*'ye zevâidini çıkardığı ve belirlediği farklı hadisleri şerhetmeye çalıştığı bu eseri de tamamlamaya muvaffak olamamıştır.²⁸

e) Şerhu zevâidi İbn Mâce 'ale'l-Kütübi'l-Hamse

Müellif, *Kütüb-i Sitte*'nin altıncısı olan *Sünenü İbn Mâce*'yi ele alarak *Kütüb-i Hamse* ile ortak olan hadislerini çıkarmış ve farklı olarak değerlendirdiği hadisleri şerh etmek suretiyle eserini hazırlamıştır.

Üç ciltten meydana geldiği belirtilen²⁹ bu eserin de muhtemelen müellifin diğer üç zevâidiyle aynı kaderi paylaştığı için günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bu eserin benzeri daha sonra Bûsürî tarafından kaleme alınmıştır. Ancak Bûsürî sadece *İbn Mâce*'nin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini çıkarmış, çıkardığı bu hadisleri şerhetme

²⁵ Sehâvî, a.g.e., VI, 102.

²⁶ a.y.

²⁷ a.y.

²⁸ a.y.

²⁹ a.y. Sehâvî ayrıca bu eserin isminin *Mâ temessû ileyhi'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce* olduğunu belirtmektedir.

yoluna gitmemiştir.

İbnü'l-Mülakkin böylece *Kütübi Sitte*'nin tamamını şerh etmiştir. Daha önce hiç kimsenin kullanmadığı zevâid tarzını kullanmak suretiyle bu eserlerde ortak olarak bulunan hadisleri eserlerinde tekrar tekrar şerh etmekten kaçınmıştır.

c. Heysemî ve Zevâidleri

Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr Nüreddîn el-Heysemî el-Kâhîrî, 735/1335 yılında Kahire'nin yakınındaki Fustat Sahrası'nda dünyaya gelmiştir.³⁰ Çocukluğu bu tenha bölgede geçen Heysemî, daha sonra Mısır'a giderek devrin büyük alimi Zeynüddîn el-'Irâkî'ye (ö. 806/1404) talebe olmuştur. Hocası Irâkî ölünceye kadar yanından hiç ayrılmamış, onun en iyi talebesi, en güvendiği insan ve hatta damadı olmuştur.³¹

Kaynaklarda Heysemî'nin, ezberindeki hadis metinlerini çok iyi bildiğine dikkat çekilmekte hatta Irâkî'den ilim meclisinde herhangi bir hadis hakkında acele bilgi istendiğinde hocanın hemen Heysemî'ye sorduğu ve bu sebeple onu tanımayanların kendisini Irâkî'den daha büyük hafız zannettikleri belirtilmektedir.³² Heysemî, 807/1405 yılında Kâhîre'de vefat etmiştir.³³

Yazdığı zevâid kitaplarıyla bu türün en tanınmış ismi olan Heysemî'nin hazırladığı zevâidler şunlardır:

a) Gâyetü'l-maksud fi zevâidi'l-Müsned

Nüreddîn el-Heysemi yaptığı bu ilk zevâid çalışmasında, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'ini *Kütüb-i Sitte* ile karşılaştırarak, *el-Müsned*'in bu altı müteber hadis kitabıyla ortak olan hadislerini çıkarmış ve geriye kalan hadisleri konularına göre tasnif etmiştir.

Eser, Ümmü'l-kura Üniversitesi'nde öğrenciler tarafından paylaşılacak suretiyle doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.³⁴ Daha

³⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 256; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 239; Sehâvî, *a.g.e.*, V, 201; İbnü'l-'İmâd, *a.g.e.*, IX, 105; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 441.

³¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 257; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 239; Sehâvî, *a.g.e.*, V, 201; Süyûtî, *Tabakât*, s. 545-546; a. mlf., *Zeyl* s. 372; İbnü'l-'İmâd, *a.g.e.*, IX, 105; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 441.

³² İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 257; Süyûtî, *Tabakât*, s.545-546; a. mlf., *Zeyl*, s. 372.

³³ İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 241; Sehâvî, *a.g.e.*, V, 202; Süyûtî, *Tabakât*, s.545-546; a. mlf., *Zeyl*, s. 372; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 442.

³⁴ Eserin ilk bölümü Mekke Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak Seyfürrahmân Mustafa ve Hamza el-Hindî tarafından 1405 (1985) yılında tahkik edilmiştir (Heysemî, *Mecma'u'l-Bahreyn*, I, 22). Geri kalan bölümü ise aynı üniversitede 1409 (1989) yılında tahkik edilmiştir (Atıyye, *Delîl*, II, s. 575). Bu çalışmaların nerede, ne zaman ve kaç cilt halinde neşredildiği belirtilmemektedir.

sonra Hallaf Mahmud Abdussemit' tarafından yapılan tahkik çalışması ise dört cilt halinde Beyrut'ta yayımlanmıştır (2001/1421).

Ahmed Na'im (ö. 1353/1934) bu eseri *Zevâidü Müsnedi*, Ahmed adıyla Heysemi'ye ait olarak göstermekle birlikte,³⁵ aynı zamanda *Gâyetü'l-maksad fî zevâidi'l-Müsned* ismiyle de İbn Hacer'e nisbet ederek, onun bu eseri Heysemi'nin *Mecma'u'z-zevâid* isimli eserinden telhîs etmek suretiyle hazırladığını belirtmektedir ki,³⁶ bu bir yanılığa olsa gerektir. Zira İbn Hacer'in böyle bir çalışması bulunmayıp, *Gâyetü'l-maksad fî zevâidi'l-Müsned* de Heysemi'nin eserinin ismidir.

b) Keşfü'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr

Keşfü'l-estâr,³⁷ Ebû Bekir el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Bahru'z-zehhâr* isimli müsnedinin *Kütüb-i Sitte*'den farklı olarak ihtiva ettiği hadisleri toplamayı ve câmi' tarzına uygun olarak kitâb ve bablara göre tasnif etmeyi amaçlayan Heysemi'nin hazırladığı bir diğer zevâid kitabıdır.

3698 hadis ihtiva eden eser, Habiburrahmân el-A'zamî tarafından dört cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1399-1405/1979-1984). *İlmu zevâidi'l-hadîs* isimli eserinde zevâid kitaplarını tanıtmaya çalışan Abdüsselâm 'Allûş, Habiburrahmân el-A'zamî'nin tahkik ettiği bu eserin, sened ve metinlerinde tashîf, düşme ve buna benzer birçok hatanın bulunduğunu belirtmekte ve buna ilâveten el-A'zamî'nin, hadislerin tahrîcini yaparken de hatalı bilgiler verdiğini söylemektedir.³⁸

Muhammed Eymen eş-Şebrâvî *Keşfü'l-estâr*'ın hadislerinin baş taraflarını alfabetik olarak sıraladığı bir fihrist çalışması yapmış ve bu çalışmasını *Fehresu ehâdisi Keşfi'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr* ismiyle küçük bir cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1408/1988). Bu çalışmanın ikinci baskısı *Hidâyetü'l-muhtâr ulâ tertibi Keşfi'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr* ismiyle neşredilmiştir (Beyrut 1411/1991).

Delîlû müellefât el-hadîs eş-şerîf el-matbûa adlı eserin, ismindeki **el-matbû'a** kelimesinden hareketle bu çalışmaların yayımlanmış olduğu sonucuna varılabilir.

³⁵ Ahmed Na'im, *Tecrid*, I, 223.

³⁶ *a.e.*, I, 224.

³⁷ Kettânî (ö. 1345/1927)ve Ahmed Na'im, bu eserin isminin *el-Bahru'z-zehhâr fî zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr* olduğunu söylemektedir. (Kettânî, *Risâle*, s. 171; Ahmed Na'im, *a.g.e.*, I, 68). Kanaatimizce burada bir karışıklık meydana gelmiştir. *el-Bahru'z-zehhâr*, Heysemi'nin zevâidinin değil, Bezzâr'ın *el-Müsned* veya *el-Müsnedü'l-kebir* diye de anılan müsnedinin ismidir. Kettânî, bu müsnedin ismini eserinde (s. 68) *el-Bahru'z-zâhûr* olarak anmaktadır ki, doğrusu *el-Bahru'z-zehhâr* olmalıdır (Kandemir, "Bezzâr", *DİA*, VI, 113). Aslında meselenin doğrusunu Heysemi, eserinin mukaddimesinde (s. 5-7) açıkça ortaya koymaktadır. Heysemi burada; Ebû Bekir el-Bezzâr'ın *el-Bahru'z-zehhâr* isimli müsnedinin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini çıkardığını ve eserine *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr* ismini verdiğini söyleyerek meseleyi vuzûha kavuşturmaktadır.

³⁸ 'Allûş, *İlmu zevâid*, s. 216.

c) el-Maksadu'l-'alâ fi zevâidi Müsnedi Ebî Ya'lâ

Heysemî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (ö. 307/919) *el-Müsned*'i üzerine de *el-Maksadu'l-'alâ fi zevâidi Müsnedi Ebî Ya'lâ el-Mevsilî* adlı zevâidini hazırlamıştır. *Zevâidü Müsnedi Ebî Ya'lâ* adıyla da anılan³⁹ bu eserde 61 kitâb ve 1111 bab başlığı altında sıralanan 2030 hadis, müsnedde olduğu gibi Ebû Ya'lâ'ya kadar olan senedleriyle verilmektedir.

el-Müsned'i, Ebû Ya'lâ'dan iki kişi rivâyet etmiştir. Bunlardan biri İbnu'l-Mukri' (ö. 381/991),⁴⁰ diğeri ise Ebû 'Amr Muhammed b. Hamdândır (ö. 376/987).⁴¹ İbnu'l-Mukri'in rivâyeti diğerdinden biraz daha geniş olduğu için *el-Müsnedü'l-kebir* diye isimlendirilmiştir. Diğesine nazaran muhtasar durumda olan Muhammed b. Hamdân rivâyeti ise *el-Müsnedü's-sağir* ismiyle anılmaktadır.⁴² Heysemî zevaidinde, İbn Hacer ve Bûsîrî'nin (ö. 840/1436) aksine, Muhammed b. Hamdân rivâyetini tercih etmiştir.⁴³ Ancak söz konusu rivâyette Hz. Osman başta olmak üzere bazı sahâbilerin müsnedleri mevcut değildir. Heysemî bu eksiklikleri daha geniş olan diğeri rivâyetten tamamlamıştır.⁴⁴

Eserin birinci cildini Nâyif ed-Da'îs (Cidde 1402/1982), tamamını da Seyyid Hasan Kisrevî iki cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1413/1993).

d) Mecma'ul-bahreyn fi zevâidi'l-mu'cemeyn

Heysemî'nin bu değerli eseri, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağir* isimli iki kitabında bulunup *Kütüb-i Sitte*'de yeralmayan hadisleri ihtiva etmektedir. Müellif iki mu'cemi inceleyerek 5139 hadisi *Kütüb-i Sitte*' den farklı olarak belirlemiş ve böylece eserini meydana getirmiştir. Topladığı bu beşbin kûsür hadisi câmi' tarzına uygun şekilde 44 kitâb ve 2060 bab başlığı altında sıralamıştır. Müellif hadislerin sıhhat durumları hakkında herhaç bir bilgi vermediği gibi ricâl hakkında da açıklamada bulunmamıştır. Hadislerden sonra gelen açıklamalar Taberânî'ye aittir. Bu açıklamalar bazen çok uzun olabilmektedir. Böyle bir durumda Heysemî bunları manalarını bozmayacak şekilde özetlemiştir.

³⁹ Kettâni, *a.g.e.*, s. 172.

⁴⁰ Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim b. Ali el-İsbahânî dir. İbnu'l-Mukri' ismiyle meşhurdur. Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XVI, 398-402.

⁴¹ Tam adı Ebû Amr Muhammed b. Ahmed b. Hamdân b. Ali en-Neysâbüri el-Hîrî dir. Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *a.g.e.*, XVI, 356-359.

⁴² Heysemî, *a.g.e.*, I, 12.

⁴³ Heysemî, *a.g.e.*, I, 31.

⁴⁴ *a.e.*, I, 12.

Abdulkuddûs b. Muhammed Nezîr tarafından tahkik edilerek dokuz cilt halinde neşredilmiş olan (Riyad 1413/1992) bu kıymetli eser, mütedâvel hadis kitaplarında bulunmayan birçok nâdir rivâyeti ihtiva ettiği için zevâid kitapları içinde ayrı bir yere sahiptir. Aslında zevâid kitaplarının hepsi mütedâvel hadis kitaplarında bulunmayan nâdir rivâyetlerle doludur. Ancak *Mecma'u'l-bahreyn*, temel aldığı *el-Mu'cemu'l-evsat* ve *el-Mu'cemu's-sağîr*'in asıl hedeflerinin nâdir rivâyetleri toplama olması ve bu sebeple içerdikleri hadislerin büyük çoğunluğunun nâdir rivâyet özelliği taşıması nedeniyle, zevâid kitapları içerisinde böyle bir ayrımcı özelliğe sahip hale gelmiştir.

e) el-Bedru'l-münîr fî zevâidi'l-Mu'cemi'l-kebîr

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr* isimli eserinin *Kütüb-i Sitte*' den fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmayı amaçlayan bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Kettânî'nin, bu eserin üç büyük ciltten meydana geldiğini belirtmesi haricinde kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁴⁵

f) Mecma'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid

Heysemî, zevâid türünde hazırlanmış eserler içinde önemli bir yere sahip olan bu çalışmada, önceden müstakil olarak hazırladığı beş zevâid kitabını birleştirmiş ve yeni bir eser meydana getirmiştir. *Gâyetü'l-maksud fî zevâidi'l-Müsned, Keşfü'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr, el-Maksadu'l-'alâ fî zevâidi Müsnedi Ebî Ya'lâ el-Mevsilî, el-Bedru'l-münîr fî zevâidi'l-Mu'cemi'l-kebîr* ve *Mecma'u'l-bahreyn fî zevâidi'l-mu'cemeyn*, Heysemî'nin daha önce hazırladığı ve bu eserde birleştirdiği beş zevâid kitabıdır.

Müellif kitabında sadece ilk hadisin senedini zikretmiş, diğer hadislerin senedlerini vermemiş, buna mukabil zikrettiği hadisi, zevâidlerini çıkardığı müsned ve mu'cem sahiplerinden hangisinin rivâyet etmiş olduğunu muhakkak belirtmiştir. Heysemî ayrıca, zikrettiği hadisin ricâli hakkında cerh ve ta'dil açısından ayrıntılı bilgi vererek hadisin sihat durumunu açıklığa kavuşturmaya gayret etmiştir.

Müellif eserinin fazla hacimli olmaması için birleştirmeyi amaçladığı kitaplardaki birbirine benzer hadisleri elemeye gayret etmiştir. Ancak benzer rivâyetlerde bulunan birbirlerini açıklayıcı ve tamamlayıcı unsurlardan dolayı bunları tamamiyle terketme yoluna da gitmemiştir.

Eser ilk olarak 1308 (1890) yılında Delhi'de yayımlanmıştır. Ancak bu girişim *Mecma'u'z-zevâid*'in tamamını kapsamayıp sadece

⁴⁵ Kettânî, *ag.e.*, s. 172.

birinci cildine yöneliktir.⁴⁶ Daha sonra on cilt halinde yayımlanan (Kahire 1352/1933) eserin, bir kaç kez de bu baskı esas alınarak ofset neşri yapılmıştır (Beyrut 1967, 1982, 1986). Eser son olarak Muhammed Derviş tarafından tahkiki yapılmış vaziyette on cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1414/1994). Muhammed Derviş, *Buğyetü'r-râid fi tahkiki Mecma'ı'z-zevâid* adını taşıyan bu çalışmasında, hadisleri baştan sona kadar müselsel bir vaziyette, babları ise her kitâbda birden başlamak suretiyle numaralandırmıştır. Buna göre eser 44 kitab, 3642 bab ve 18776 hadis ihtiva etmektedir. Muhammed Derviş'in yaptığı bu tahkik günümüze kadar *Mecma'u'z-zevâid* üzerine yapılmış en önemli çalışmadır. Muhakkık eserde Heysemî'nin hatalarına da dikkat çekmeye çalışmıştır. Zira bu eser her ne kadar zevâid kitaplarının en iyisi olma özelliğini taşıyor olsa da, birtakım eksiklikleri ve hataları vardır. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1449), hocası Heysemî'nin bu değerli eserini okuduktan sonra bazı tenkitlerde bulunduğunu, fakat Heysemî'nin bu duruma üzüldüğünü duyunca hocasına saygısından dolayı tenkid etmeyi bıraktığını söylemektedir.⁴⁷ 'İlmu zevâidi'l-hadis isimli eserinde zevâid kitaplarını tanıtmaya çalışan Abdüsselâm 'Allûş, *Mecma'u'z-zevâid*'i tanıtırken; onun yazma bir nüshasını gördüğünü, bu nüshanın hamişlerinde İbn Hacer'in kendi el yazısıyla düştüğü değerlendirmelerini incelediğini, İbn Hacer'in bu değerlendirmelerinde Heysemî'yi *Kütüb-i Sitte*'de olan hadislerin aynısını eserine almakla tenkit ettiğini belirtmektedir.⁴⁸ 'Allûş aynı zamanda Heysemî'nin yaklaşık ikiyüz yerde bu şekilde hataya düştüğünü ve kendisinin bu hataları düzeltmeyi amaçlayan *Hâşiyetü'r-râid li islâhi evhâmi Mecma'ı'z-zevâid ve menbe'ül-fevâid* isiminde bir eser hazırlamaya çalıştığını ilave etmektedir.⁴⁹ Yine bunun gibi Suyûtî de (ö. 911/1505) Heysemî'yi bazı yönlerden tenkid edip bazı ilavelerde bulunacağı *Buğyetü'r-râid fi'z-zeyli 'alâ Mecma'ı'z-zevâid* isimli bir eser yazmaya kalkışmış, fakat bunu tamamlayamadan vefat etmiştir.⁵⁰ Abdüsselâm 'Allûş, *Buğyetü'r-râid* isimli eserinde, Suyûtî'nin Heysemî'yi daha çok ricâl hakkında verdiği bilgilerdeki hata ve eksikliklerinden dolayı tenkid ettiğini söylemektedir.⁵¹ *Mecma'u'z-zevâid*'in tahkikini yapan Muhammed Derviş ise, İbn Hacer ve Suyûtî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'in bazı hatalı yönlerini tenkid etmek ve eksik kalan yönlerini gidermek için çalışma yaptıklarını, fakat her ikisinin de bu çalışmalarını

46 Serkis, *Mu'cem*, II, 1903; Brockelmann, *GAL*, II, 76.

47 İbn Hacer, *İnbâ'*, V, 260.

48 'Allûş, *a.g.e.*, s. 229.

49 *a.e.*, s. 230.

50 Kettânî, *a.g.e.*, s. 172; Hacı Halife, *Keşf*, II, 1602.

51 'Allûş, *a.g.e.*, s. 228-229.

tamamlayamadığını belirterek, kendisinin bu iki büyük alimin yapmayı amaçladıkları şeyleri gerçekleştirmeyi tasarladığını söylemiştir.⁵² Çağdaş araştırmacılardan Âsım b. Abdullah ise, Heysemî'nin, *Mecma'u'z-zevâid*'de zikrettiği ricâlin bir kısmının isim ve neseblerinde hata ettiğini iddia etmiş ve tesbit ettiği yanlışlıkları düzeltmek amacıyla bir makale kaleme almıştır. "*Tenbihâtün 'alâ tahrîfâtin ve tashîfât fî Kitâbi Mecma'i'z-zevâid ve menbe'i'l-fevâid*" ismini verdiği bu makalesinde, Heysemî'nin yanlışlık yaptığını iddia ettiği 79 şahsı alfabetik olarak sıralamış ve bunların kendine göre doğrusunu zikretmiştir.⁵³

Ebü Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, *Mecma'u'z-zevâid*'in 1352/1933 baskısına bir fihrist hazırlamış ve bu çalışmasını üç cilt halinde yayımlamıştır (Beirut 1406/1986). *Fehârisü Kitâbi Mecma'i'z-zevâid ve menbe'i'l-fevâid* ismini taşıyan bu çalışma sayesinde *Mecma'u'z-zevâid*' den istifade daha kolay hale gelmiştir.

Mecma'u'z-zevâid üzerine yapılan çalışmalar arasında *Cem'u'l-fevâid min Câmi'i'l-usûl ve Mecma'i'z-zevâid* isimli eser de yer almaktadır. Muhammed b. Muhammed es-Sûsî er-Rûdânî el-Mağribî (ö. 1094/1683) tarafından hazırlanmış olan eser, adından da anlaşılacağı üzere İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1209) *Câmi'u'l-usûl li ehâdisi'r-Rasûl* isimli eseriyle *Mecma'u'z-zevâid*'i birleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu iki kitap içinde yer alan oniki esere ilaveten *Sünenü İbn Mâce* ve *Sünenü'd-Dârimî* de birleştirilen eserler içine dahil edilerek toplam ondört eser mükerrerleri ayıklanmak suretiyle birleştirilmiştir. 10133 hadisin yer aldığı eserde rivâyetler senedsiz olarak zikredilmekte ancak ricâl hakkında bilgi verilerek sıhhatleri hakkında okuyucu aydınlatılmaktadır. Eser iki cilt halinde yayımlanmıştır (Cidde 1973).⁵⁴

g) Buğyetü'l-bâhis 'an zevâidi Müsnedi'l-Hâris

Heysemî, *Buğyetü'l-bâhis 'an zevâidi Müsnedi'l-Hâris* ismini verdiği Hâriş b. Ebî Üsâme'nin (ö. 282/895) *el-Müsnedi'nin Kütüb-i Sitte*'ye zevâidi olan bu eserinin mukaddimesinde, Hâris b. Ebî Üsâme'nin 37 cüzden meydana gelen müsnedinin bir nüshasını ele geçirdiğini ve bu nüshanın yaklaşık 10 varaktan meydana gelen 13. cüz'ünün tamamının, 11. ve son cüz'ünün (37. cüz') başlarından

⁵² Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, I, 7.

⁵³ Âsım, "*Tenbihât*", *MCİMD*, s. 120-126.

⁵⁴ Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdüllatif, *Kesfül'l-tisâm*, I, 404-409; er-Rûdânî, *Cem'u'l-fevâid*, I, 2-6. *Cem'u'l-fevâid* aynı zamanda Naim Erdoğan tarafından dilimize de çevrilmiş ve 5 cilt halinde neşredilmiştir (İz Yay. İstanbul 2003).

birer varakının kayıp olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Yani Heysemî bu çalışmasında çok az da olsa Haris'in *el-Müsned*'inin bir bölümünü değerlendirmeye alamamıştır.

Eser, Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bakirî tarafından tahkiki yapılarak iki cilt halinde neşredilmiştir (Medine 1413/1992).⁵⁶ Muhakkık çalışmasına Kahire'deki Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de bulunan (Hadis böl. nr. 705) bir nüshayı esas almıştır.⁵⁷ *Kitabu'l-Ba's*'ın son tarafı, *Kitâbu Sıfatı'l-cenne* ve *Kitâbü Sıfatı'n-nâr*'ın tamamı nüshada yer almamaktadır. Bu bölümde kaç bâb ve ne kadar hadis bulunduğu bilinmemektedir. Muhakkık bu eksik bölümleri Hâris b. Ebî Üsâme'nin başka kitaplardaki rivâyetlerinden konuyla alakalı olanlarını esere ilâve etmek suretiyle telafi etmeye çalışmıştır. Bu yüzden eserin zikredilen bölümleri orijinal değildir. Bu eklerle birlikte eser 42 kitâb ve 1136 hadisten meydana gelmektedir. Müellif çok nadir de olsa ricâl hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Hâris b. Ebî Üsâme'nin müsnedinin günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. *Kütüb-i Sitte*'de bulunmayan birçok hadisi içinde barındıran bu değerli eser, Heysemî sayesinde yok olmaktan kurtulmuştur.

h) Mevâridü'z-zamân ilâ zevâidi İbn Hibbân

Heysemî'nin bir diğer zevâidi ise, İbn Hibbân el-Büstî'nin (ö. 354/965) *Kitâbü't-tekâsim ve'l-enuâ'* isimli sahihinin *Sahîhayn*'dan fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmayı amaçlamaktadır. İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i ne tam olarak fikhî bablara, ne de şahıs isimlerine göre musanneftir. Tertibinde farklı bir metod uygulanması sebebiyle içinden hadis bulmak zordur. Bu zorluğu gören Heysemî, eseri bablara göre tasnif ederek daha kullanışlı hale getirmeyi düşünmüştür. Müellif bu çalışmayı yaparken eserin *Sahîhayn* ile ortak olan hadislerini de çıkarmayı uygun görmüştür. Çünkü ona göre bir hadis eğer *Sahîhayn*'da mevcutsa, aynı zamanda İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde de bulunması fazla bir fayda temin etmemektedir.⁵⁸

Sahîhu İbn Hibbân 7448 adet hadis ihtiva etmektedir. Heysemî bunların 4801'ini *Sahîhayn*'da veya ikisinden birinde mevcut olduğu için ayırmış ve 2647 hadisten eserini meydana getirmiştir. Bunlar ilgili oldukları konu (bâb) başlıklarının altında zikredilmişlerdir.

⁵⁵ *a.e.*, I, 145-146.

⁵⁶ Nüshanın baş tarafında semâ' kaydı bulunmadığı için müelliften kimler vasıtasıyla geldiği ve son tarafı kayıp olduğu için de nüshanın hangi tarihte kim tarafından istinsâh edildiği bilinmemektedir.

⁵⁷ Eserin günümüze geldiği bilinen yegâne nüshası budur.

⁵⁸ Heysemî, *Mevârid*, s. 28.

Eserde 42 ana başlık (kitâb) vardır. Hadisleri senedleriyle zikreden müellif çok nadir de olsa ricâl hakkında değerlendirme yapmıştır.

Eser ilk olarak Muhammed Abdurrezzak Hamza tahkikiyle bir cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut ts.). Muhakkık çalışmasında sadece eserin metnini tesbit etmeye çalışmış, başka herhangi bir detaya girmemiştir. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı bu baskıya *Fihrisu ehadisi Mevaridi'z-zaman ila zevaidi İbn Hibban* adıyla bir fihrist hazırlamıştır (Beyrut 1987). Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî ve Abduh Ali Kûşek ise daha detaylı bir tahkik çalışması yaparak eseri sekiz cilt halinde neşretmiştir (Dimaşk 1411/1990-1412/1992). Abduh Ali Kûşek, bu baskı için *Fehârisu Mevâridi'z-zamân ilâ zevâidi İbn Hibbân* adlı bir fihrist hazırlayarak bir cilt halinde yayımlamıştır (Dimaşk 1414/1993).

Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî *Mevâridü'z-zamân*'daki hadislerin sıhhat durumlarını tespit etmek amacıyla bir çalışma yapmış ve bu araştırması neticesinde sahih olduğu kanaatine vardığı hadisleri *Sahîhu Mevâridi'z-zamân ilâ zevâidi İbn Hibban mazmûmen ileyhi'z-zevâid ale'l-mevârid* adlı eserinde toplamıştır. Mevârid'de bulunan 2647 hadisin 2237'sini sahih olarak değerlendiren el-Albânî'nin bu eseri iki cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad 2002/1422). el-Albânî zayıf olduğunu düşündüğü 348 hadisi de *Da'îfu Mevâridi'z-zamân ilâ zevâidi İbn Hibbân mazmûmen ileyhi'z-zevâid ale'l-mevârid* adını verdiği tek ciltlik eserinde bir araya getirmiştir (Riyad 2002/1422).

d. Bûsürî ve Zevâidleri:

Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebi Bekr Şihâbüddîn el-Bûsürî el-Kinânî eş-Şâfi'î, 762/1360 yılında Mısır'ın batısındaki Ebû Sîr'de dünyaya gelmiştir.⁵⁹ İlk bilgilerini memleketi Ebû Sîr'de aldıktan sonra ilim tahsili için Kahire'ye gitmiştir. Burada Sirâcüddîn el-Bulkînî (ö. 805/1403), Zeynüddîn el-'Irâkî (ö. 806/1404), Nüreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405) ve İzzeddîn İbnü'l-Cemâ'a (ö. 820/1417) başta olmak üzere birçok hocadan ders almıştır. Akrânı olmasına rağmen İbn Hacer el-'Askalânî'den de (ö. 852/1449) çokça istifade etmiş ve onun birçok eserini yazarak almıştır.⁶⁰

Yazısı güzel olduğu için birçok eseri istinsâh eden Bûsürî, hadis rivâyetiyle pek uğraşmamış daha çok hadis kitaplarını yazmakla meşgul olmuştur.⁶¹ Hadis ilminde otorite olmamakla birlikte yazdığı zevâid kitaplarıyla ilim dünyasında meşhur olan Bûsürî, 840/1436

⁵⁹ İbn Fehd Ömer, *Mu'cem*, s. 55; Sehâvî, *Daw'*, I, 251; Süyûtî, *Zeyl*, s. 379.

⁶⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 431.

⁶¹ Sehâvî, *a.g.e.*, I, 251.

yılında vefat etmiştir.⁶²

Zevâid haricinde başka eseri bulunmayan Bûsırî'nin kaleme aldığı zevâidler şunlardır:

a) Fevâidü'l-müntekâ li zevâidi'l-Beyhakî

Bûsırî'nin hazırladığı ilk zevâid, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ* isimli eserinin *Kütüb-i Sitte*'den fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmayı amaçlayan *Fevâidü'l-müntekâ li zevâidi'l-Beyhakî* isimli eseridir.⁶³ Eser matbû' değildir. Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de üç ciltlik müellif nüshasının sadece iki cildi mevcuttur (Hadis Böl. nr. 357).⁶⁴ Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye müstensihlerinden Mahmûd Hamdî, eksik olan iki ciltlik bu nüshayı yeniden istinsâh etmiştir. Bu nüsha da Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (nr. 22084 »).⁶⁵ Brockelmann'ın belirttiğine göre eserin birinci cildinin ilk bölümleri (dibâce) Gotha Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁶

Muhammed b. Mahmûd el-Cezâirî (ö. 1267/1851), eserin mevcut olan iki ve üçüncü cildini ihtisâr etmiştir. *el-Muktataf min Fevâidi'l-müntekâ li zevâidi'l-Beyhakî* ismiyle kaleme aldığı bu çalışma da Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de mevcuttur (nr. 20334).⁶⁷

Bûsırî *Misbâhu'z-zücâce* isimli eserinde "*Zevâidü'l-Beyhakî*" adı altında *Fevâidü'l-müntekâ*'ya atıflarda bulunarak kendisinin böyle bir eserinin mevcudiyetinden bahsetmektedir. Bu durum eserin mevcudiyetinin bizzat müellifin kendisi tarafından tescil edilmiş olması bakımından önemlidir.⁶⁸

⁶² İbn Fehd, *Lahz*, s. 56; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 432; Sehâvî, *a.g.e.*, I, 252.

⁶³ İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 432; İbn Fehd, *a.g.e.*, s. 56; Sehâvî, *a.g.e.*, I, 250-251; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IX, 340-341; Kettâni, *Risâle*, s. 170-171; Brockelmann, *GAL*, I, 363. Brockelmann *GAL*'inde eserin ismini doğru olarak vermesine rağmen *Supplement*'inde *el-Cevâhiru'l-müntakî li zevâidi'l-Beyhakî* şeklinde zikretmektedir (*Suppl*, I, 618-619, a.e., II, 72).

⁶⁴ Çağdaş ilim adamlarından Necm Abdurrahmân Halef'in belirttiğine göre, üç ciltten meydana gelen bu nüshanın sadece iki ve üçüncü ciltleri mevcuttur. İkinci cilt 256 varak olup "*Bâbu zekâti'r-rikâz*" ile başlayıp "*Bâbu't-talâki kable'n-nikâh*" ile son bulmaktadır. Üçüncü cilt ise 225 varaktır. "*Bâbu men kâle bi cevâzi talâki's-sekrân ve 'ikâhi*" ile başlayıp eserin sonuna kadar sürmektedir. (*es-Sinâ'atü'l-hadisyye*, s. 117-118).

⁶⁵ Müstensihin 1360 (1941) yılında tamamladığı söz konusu yazım çalışması neticesinde ikinci cilt 1393, üçüncü cilt ise 1422 sayfa haline gelmiştir (Halef, *Sinâ'atü'l-hadisyye*, s. 118; Fuad es-Seyyid, *Führis*, II, 197).

⁶⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 363. Wilhelm Pertsch tarafından hazırlanmış olan Gotha Kütüphanesi katalogunda bu nüshanın sadece sekiz varaktan meydana geldiği belirtilmektedir (Pertsch, *Gotha*, II, 122).

⁶⁷ 1242 (1827) yılında tamamlanmış olan bu çalışma 96 varaktan meydana gelmektedir (Fuad es-Seyyid, *a.g.e.*, II, 94).

⁶⁸ Bûsırî, *Misbâh*, I, 137; III, 118.

b) *Mısbâhu'z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce*

Bûsırî bu eserinde *Sünenü İbn Mâce*'nin *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan diğer beş kitaptan (*Kütüb-i Hamse*)⁶⁹ fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmayı amaçlamıştır.

Bûsırî eseri, *Sünenü İbn Mâce*'nin tasnifine uygun şekilde kitâb ve bablara göre tertip etmiştir. Kitâb isimleri baştan sona kadar *Sünen* ile paralel gitmekte, bab başlıkları ise genellikle benzeşmekle birlikte bazen farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın sebebi, bazı bab başlıklarının altındaki hadislerin hepsinin *Kütüb-i Hamse*'de bulunması sebebiyle esere alınmayışından veya müellifin bir babı bölerek kendine göre yeni bir bab başlığı açmasından kaynaklanmaktadır. Eserde toplam 39 kitâb vardır. Hadisler bab başlıkları altında senedleriyle verilmiştir.

Bûsırî'nin eserdeki en dikkate değer uygulaması, hadislerden sonra onların sıhhat durumları hakkında bilgi vermesidir. Bu uygulama eserin değerini artırmaktadır. *Sünenü İbn Mâce*'nin Muhammed Fuad Abdülbâkî tahkikli baskısında bazı hadislerin altında küçük puntolarla yazılmış "*fi'z-zevâidi*" tabiriyle başlayan açıklamalar, Bûsırî'nin bu eserdeki açıklamalarıdır.

Müellif bazen yanlışlıkla *Sünenü İbn Mâce*'de bulunan bir hadisi, *Kütüb-i Hamse*'de sened ve metin bakımından tam benzer şekilde mevcudiyetini farkedemeyip, zevâid olarak değerlendirmiş ve eserine almıştır. Çağdaş araştırmacılardan Abdüsselâm 'Allûş '*İlmu zevâidi'l-hadis* isimli eserinde bu hataları tesbit ettiğini ve yüzü aşkın olan bu hataları "*İs'âfu zevî'l-hâce bi ma'rifeti Zevâidi İbn Mâce*" ismini verdiği *Mısbâhu'z-zücâce* üzerine yaptığı hâşiyede zikrettiğini haber vermektedir.⁷⁰

Müellif mukaddimesinde eserine *Mısbâhu'z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce 'ale'l-Kütübi'l-hamse* adını verdiğini belirtmektedir.⁷¹ Ancak eser çeşitli kaynaklarda *Zevâidü İbn Mâce 'ale'l-Kütübi'l-hamse* isimyle de anılmaktadır.⁷²

⁶⁹ *Sahîhu'l-Buhârî, Sahîhu Müslim, Sünenü't-Tirmizî, Sünenü Ebî Dâvûd ve Sünenü'n-Nesâî*, İslâm literatüründe en sahih beş hadis kitabı anlamında *Kütüb-i Hamse* adıyla anılmaktadır.

⁷⁰ 'Allûş, '*İlmu zevâid*, s. 265.

⁷¹ Bûsırî, *a.g.e.*, I, 42.

⁷² İbn Hacer, *İnbâ*, VIII, 432; Bağdatlı, *Hediyye*, I, 124. (Hacı Halife (ö. 1067/1656), *Keşfü'z-zunûn* isimli eserinde hem *Zevâidü İbn Mâce*, hem de *Mısbâhu'z-zücâce* isimli eseri Bûsırî'ye nisbet etmekte ve bunları iki ayrı kitapmış gibi göstermektedir (II, 956, 1004). Brockelmann da aynı şekilde *Mısbâhu'z-zücâce* ve *Zevâidü İbn Mâce*'yi iki farklı kitap şeklinde değerlendirerek Bûsırî'ye nisbet etmektedir (*Suppl.*, II, 72). Yapılan bir diğer hata da *Zevâidü İbn Mâce 'ale'l-Kütübi'l-hamse* isimli eserin Heysemî'ye de nisbet edilmesidir. Brockelmann yukarıda belirttiğimiz gibi *Mısbâhu'z-zücâce* ve *Zevâidü İbn Mâce*'yi iki farklı kitapmış gibi göstermesinin

Mısbâhu'z-züçâce dört kez, ayrı ayrı şahıslar tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. İlk olarak Muhammed Müntekâ el-Küşnâvî tarafından tahkik edilerek dört cüz (iki cilt) halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1402/1983). Bir diğer baskısı Kemal Yûsuf el-Hût tarafından gerçekleştirilmiştir. el-Hût, el-Küşnâvî'nin neşre hazırladığı baskının hatalarla dolu olduğunu görerek, bu hataları düzeltmek amacıyla eseri yeniden tahkik etmiş ve iki cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1406/1986).

Eser ayrıca Musa Muhammed Ali ve İzzet Ali Atıyye tarafından tahkik edilerek üç cüz (iki cilt) halinde neşredilmiştir (Kahire 1983-1985). Bu baskı, *Mısbâh'* in en güzel ve en doyurucu baskısıdır.

Eser son olarak Muhammed Muhtâr Hüseyin'in tahkikiyle bir cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1414/1983). Bu baskı diğerlerinin aksine *Zevâidü İbn Mâce 'ale'l-Kütübi'l-hamse* adını taşımaktadır. Adı gibi içeriği de diğer üç baskıdan farklı olan bu baskının bab başlıkları, diğer baskıların başlıkları ile tam bir uyum içinde değildir. Bazen diğer baskılarda mevcut olan bir bab başlığı bunda yer almamakta, veya tam aksi olarak bunun başlıkları diğerlerinde bulunmamaktadır. Bab başlıklarının sıralamalarının farklılık arzettiği de vâkidir. Bab başlıklarında mevcut olan durum hadislere de yansımıştır. Bu baskının hadislerinden bir kısmı diğerlerinde bahis konusu edilmediği gibi, diğerlerinin hadislerinin bazıları bunda zikredilmemektedir.

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Sünenü İbn Mâce* üzerine hazırladığı ve *Mısbâhu'z-züçâce fî Süneni İbn Mâce* adını verdiği bir şerh vardır. Süyûtî'nin bu eseri, şerh niteliğinde olup Bûsürî'nin zevâidiyle isim benzerliği haricinde herhangi bir alakası bulunmamaktadır.

c) İthâfû'l-hıyerati'l-meherre bi zevâidi'l-mesânîdi'l-'aşere

Bûsürî bu eserinde on adet müsnedi ele alarak içerisindeki *Kütüb-i Sitte* ile ortak olan hadislerini çıkarmış ve farklı olarak değerlendirdiği hadisleri konularına göre tasnif etmiştir. Eser toplam onaltı kitabın karşılaştırılması sonucunda elde edildiği için zevâid türünde hazırlanmış eserler içinde önemli bir yere sahip olup aynı zamanda Bûsürî'nin de en değerli eseridir. Müellifin bu eserinde temel aldığı müsnedler şunlardır:

Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî, Müsnedü'l-Humeydî, Müsnedü Müsedded b. Müserhed, Müsnedü İbn Ebî Şeybe, Müsnedü İshak b. Râhûye, Müsnedü İbn Ebî Ömer el-'Adenî, Müsnedü Ahmed b. Menî', Müsnedü Abd b. Humeyd, Müsnedü'l-Hâris, Müsnedü Ebî Ya'lâ el-

yanında aynı eseri *Zevâidü İbn Mâce* ismiyle bir de Heysemî'ye nisbet etmiştir (a.e., I, 163; II, 82). Aynı hataya Fuad Sezgin de düşmüş ve *Mısbâhu'z-züçâce*'yi Bûsürî'ye *Zevâidü İbn Mâce*'yi de Heysemî'ye nisbet etmiştir. (GAS, I, 148).

Müellif bu on müsnedde bulunan hadisleri ele alarak içlerindeki *Kütüb-i Sitte* ile ortak olan hadisleri çıkarmış ve bu hadisleri konularına göre kitâb ve bablara ayırarak eserden faydalanmayı kolaylaştırmıştır. Eserde toplam 104 kitâb vardır.

Hadisleri senedleriyle zikreden müellif, sıhhat durumları hakkında da doyurucu bilgi vermiştir. Ancak müellif mevkûf ve maktû' hadisler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmayıp sadece merfû' hadisler hakkında bilgi vermiştir. Genel olarak bakıldığında değerlendirmelerinde hocası Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'deki uygulamalarından etkilendiği anlaşılmaktadır. Ancak hadisleri incelemede Heysemî'den biraz daha dikkatli ve itinalı davranması ve hadislerin sıhhat durumları hakkında ayrıntılı bilgi vermesi, Bûsîrî'nin bu değerlendirmelerini hocasının değerlendirmelerinden daha üstün kılmaktadır.

Bûsîrî'nin bu değerli eserin, Medîne'deki el-Câmi'atü'l-İslâmiyye'ye bağlı Merkezü Hıdmeti's-Sünne ve's-Sireti'n-Nebeviyye'de tahkiki yaptırılmıştır.⁷³ Bunun yanı sıra Ebû Abdîrrahmân 'Âdil b. Sa'd ve Ebû İshâk es-Seyyid b. Mahmûd tarafından tahkik edilmek suretiyle onbir cilt halinde Riyad'da yayımlanmıştır (1419/1998). 10300 hadis ihtiva eden eserin son cildi fihristlere ayrılmıştır.

Bûsîrî, bu değerli eserini tamamladıktan sonra hacminin çok geniş olduğunu düşünmüş ve hadislerin başındaki senedleri hafız ederek onu ihtisar etmiştir.⁷⁴ *Muhtasarü ithâfî'l-huyera bi zevâidi'l-mesânîdi'l-aşera'* adını taşıyan bu çalışma da Seyyid Kisrevî Hasen tarafından tahkik edilmek suretiyle onbir cilt (altı mücellid) halinde Beyrut'ta neşredilmiştir (1417/1996). Son cilt fihristleri ihtiva etmektedir.

d) Tuhtetü'l-habîb li'l-habîb bi'z-zevâidi fi't-Terğîb ve't-terhîb

Bûsîrî, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız üç zevâidini hazırladıktan sonra, el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi's-şerîf* adlı eserini ele alarak, bunda bulunup, daha

⁷³ Söz konusu tahkik altı kişi tarafından yapılmıştır. Süleymân b. Abdülazîz ve Süleymân b. Ali es-Su'üd doktora tezi çalışmalarında, Mukbil b. Mureysid er-Rafî'i, Abdülkerim b. İbrahim el-Ğudayye, Muhammed Mekki b. Abdullah ve Muhammed b. Sâlih el-Câmîdi isimli araştırmacılar da master tezlerinde eseri bölüm bölüm paylaşmak suretiyle tahkik etmişlerdir (Atyye, *Delîl*, II, 572-573). Matbû haldeki zevâid eserlerini liste halinde sunan *Delîlü müellefât* yazarları söz konusu çalışmaların nerede, ne zaman ve kaç cilt halinde neşredildiği hakkında herhangi bir açıklama yapmamışlardır. Eserin ismindeki **el-matbû'a** kelimesinden hareketle bu eserlerin yayımlanmış olduğu düşünülebilir.

⁷⁴ Şehâvî, *a.g.e.*, I, 252; Kettânî, *a.g.e.*, s. 171.

önce hazırladığı zevâidlerde ve *Müsnedü'l-Firdevs*'de⁷⁵ bulunmayan hadisleri çıkarmak suretiyle eseri hazırlamıştır. Bûsîrî, bu eser henüz müsvedde halindeyken vefat etmiş, daha sonra oğlu Muhammed bunu temize çekmiştir.⁷⁶ Eser matbû' değildir. Brockelmann, yazma nüshasının Petrograd Kütüphanesi'nde bulunduğunu haber vermektedir.⁷⁷ Bunun haricinde herhangi bir nüsha kaynaklarda belirtilmemektedir.

Bûsîrî bu çalışmasında daha önce hazırlamış olduğu zevâidleri kıstâs kitap olarak kullandığı için, eser bir nevi zevâidlerin zevâidi durumuna gelmiştir. Bu yönüyle zevâid kitapları içinde ayrı bir yere sahiptir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte*'nin kıstas kitap olmaması da bir diğer önemli husustur.

e. İbn Hacer ve Zevâidleri

Ebû'l-Fadl Ahmed b Ali b. Muhammed Şihâbüddin el-Kinânî el-'Askalânî el-Misrî el-Kâhîrî eş-Şâfi'î 773/1372 senesinde Kâhire'de dünyaya gelmiştir.⁷⁸ İlim dünyasında İbn Hacer lakabıyla tanınmaktadır. Öğrenim hayatı boyunca İslâmî ilimlerin her alanıyla alakalı devrinin önde gelen ilim adamlarından dersler alan İbn Hacer, tarih, hadis ve fıkha özel bir alaka göstermiştir.

İbn Hacer 811 (1408) yılında Dâru'l-'adl'de fetvâ vermeye başlamış ve bu görevini ölünceye kadar 41 yıl boyunca aralıksız devam ettirmiştir. Aynı zamanda 827'de (1424) kadılık vazifesine başlamış, birkaç kez azledilmek ve tekrar göreve getirilmek suretiyle 21 sene bu görevini devam ettirmiştir. Bu görevlerinin yanısıra muhtelif câmi ve medreselerde tefsir, hadis ve fıkah dersleri okutmuş, verdiği bu derslerle birçok kimsenin yetişmesinde katkı sahibi olmuştur.

⁷⁵ Devrinin büyük hadis hafızlarından olan Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî el-Hemedânî (ö.509/1115) tarafından hazırlanmış olan bu eser, yaklaşık onbin kısa hadisin senedsiz bir vaziyette yirmi harfe göre alfabetik olarak tertib edilmesinden meydana gelmektedir. Bir yahut iki ciltten meydana gelen eserine *Firdevsü'l-ahbâr bi me'sûrî'l-hutâb el-muhrac 'alâ Kütübî's-Şihâb* adını vermiştir. Daha sonra oğlu Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî (ö.558/1163) babasının bu eserindeki hadisleri müteber hadis kitaplarından araştırmış, bulduklarını bu kitapların senediyle, bulamadıklarını da babasının senediyle zikretmek suretiyle dört cilt halinde yeniden telif etmiştir. Eserin her iki şekli de İstanbul'daki çeşitli kütüphanelerde yazma halinde mevcuttur (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-'İmâd, *a.g.e.*, IV, 39-40; a.e., IV, 305; Kettânî, *a.g.e.*, s. 75; a. mlf., *Hadis Literatürü*, 103-104; Hacı Halife, *a.g.e.*, II, 1254; Brockelmann, *GAL*, I, 344; a. mlf., *Suppl.*, I, 586).

⁷⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 432; İbn Fehd Ömer, *Mu'cem*, s. 56; Sehâvî, *Dav'*, III, 252; İbnü'l-'İmâd, *Şezerât*, IX, 341.

⁷⁷ Brockelmann, *a.g.e.*, II, 72.

⁷⁸ Sehâvî, *a.g.e.*, II, 36; a. mlf., *Cevâhir*, s. 49; İbnü'l-'İmâd, *a.g.e.*, IX, 395; Şevkânî, *Bedr*, I, 88; Brockelmann, *GAL*, II, 67; a. mlf., *Suppl.*, II, 72.

852 (1449) yılında Kahire'de vefat eden⁷⁹ İbn Hacer, başta hadis ve tarih olmak üzere fıkıh, edebiyat ve diğer alanlarda ikiyüze yakın eser kaleme almıştır.

İbn Hacer'in zevâidleri şunlardır:

a) Zevâidü'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed⁸⁰

İbn Hacer bu çalışmasında hocası Nureddin el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Keşfü'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr*⁸¹ isimli zevâidini ele alarak bu eser içindeki Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'iyle ortak olan hadisleri çıkarmış ve geriye kalan hadisleri *Keşfü'l-estâr*'a paralel bir şekilde kitâb ve bab başlıkları altında sıralamıştır. İbn Hacer'in eseri yeniden ele almasının nedeni, hocasının kıstas kitaplar olarak sadece *Kütüb-i Sitte*'yi alması ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini ihmal etmesidir. Zira İbn Hacer *el-Müsned*'in de kıstas kitaplara dahil edilmesi gereğine inanmaktadır. Çünkü ona göre bir hadis *el-Müsned*'de mevcutsa başka herhangi bir müsnedde bulunması birşey ifade etmemektedir.⁸² İbn Hacer'in zevâid çalışmalarının hepsinde bu temel düşünce bulunmaktadır.

Hacı Halife (ö. 1067/1656) ve Kettânî (ö. 1345/1927), İbn Hacer'in bu eseri Nureddin el-Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid* isimli eserinden Bezzâr'a (ö. 292/905) ait hadisleri seçmek suretiyle meydana getirdiğini söylemektedir.⁸³ Ancak eser dikkatli bir şekilde incelendiğinde durumun bu şekilde olmadığı; eserin *Keşfü'l-estâr*'daki Ahmed b. Hanbel'in hadislerinin çıkarılması neticesinde oluşturulduğu açıklık kazanmaktadır.

Müellif her hadisi senediyle zikretmiş, daha sonra o hadis hakkında Bezzâr'ın *el-Bahru'z-zehhâr*'daki ve Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'deki açıklamalarını eklemiştir. Müellifin hadislerin sıhhat durumları, değişik tarîkleri ve ricâli hakkındaki kendi açıklamaları çok önemli bilgileri ihtiva etmekte ve onun hadis ilmindeki otoritesini ortaya koymaktadır. Bu açıklamalar bazen

⁷⁹ İbn Fehd, *Lahz*, s. 337; İbn Fehd Ömer, *a.g.e.*, s., 78; Sehâvî, *Dav'*, II, 40; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, IX, 399; Abdussettâr eş-Şeyh, *İbn Hacer*, s. 616.

⁸⁰ Eserin ismi kaynaklarda muhtelif şekillerde yer almaktadır. Bunlar: *el-Müntehab fi zevâidi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed* (Süyûtî, *Nazm*, s. 48), *Zevâidü Müsnedi'l-Bezzâr 'alâ Müsnedi Ahmed ve'l-Kütübî's-Sitte* (Hacı Halife, *a.g.e.*, II, 1682), *el-Muhtârü'l-mu'temed min Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed* (Abdülhay el-Kettânî, *Fihris*, I, 335), *Müsnedü'l-Bezzâr ve zevâidühü 'alâ Müsnedi Ahmed ve'l-Kütübî's-Sitte* (Mubârekfûri, *Mukaddime*, I,90), *Zevâidü Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed ve Tecridü Zevâidi'l-Müsnedi'l-Bezzâr 'alâ Müsnedi Ahmed ve'l-Kütübî's-Sitte* (Abdussettâr eş-Şeyh, *a.g.e.*, s., 387, 409). Matbû' nüshada ise *Muhtasarü Zevâidi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed* diye isimlendirilmiştir.

⁸¹ Zevâid kitabı olan bu eser, çalışmamız içerisinde tanıtılmıştır.

⁸² İbn Hacer, *Muhtasar*, I, 59.

⁸³ Hacı Halife, *a.g.e.*, II, 1682; Kettânî, *Risâle*, s. 171.

hocasının verdiği bilgiyi açıklamak, bazen de ona itiraz mahiyetindedir.

Eser *Keşfü'l-estâr'a* uygun bir şekilde kitâb ve bablara göre tasnif edilmiştir. Ancak müellif birçok hadisi Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'* inde var diye hazfettiği için, altında hadis kalmayan babları eserinde zikretmemiştir. Bu yüzden bab başlıklarında tam bir uygunluk bulunmamaktadır. Mesela *Keşfü'l-estâr'daki* Kitâbü'l-İmân'da bab sayısı 44 iken bu sayı İbn Hacer'in eserinde 30'a inmektedir. Eserde 26 kitab, 179 bab ve 2341 hadis mevcuttur. *Keşfü'l-estâr'da* 3698 hadis bulunduğundan hareketle, İbn Hacer'in, 1357 adet hadisi Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'* inde var diye hazfettiği söylenebilir.

Müellif, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903) babasının eserine yaptığı ziyâdeleri de *Müsned'den* sayarak kıstas kitap kabul etmiştir.

Eser Sabri b. Abdülhâlık Ebû Zerr tahkikiyle iki cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1992). Eserin yazma nüshasının kenarlarında İbn Hacer'in ta'likleri bulunmaktadır.⁸⁴ Bu ta'likler bazı hadis nakilleri ve bunların değerlendirmeleri şeklindedir. Naklettiği hadislerin bir kısmı bugün halihazırda kayıp olan eserlerin rivâyetleri olduğu için çok değerlidir. Mesela, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr* isimli eserinin bazı bölümleri günümüzde mevcut değildir. İbn Hacer'in değerlendirmelerinin bir kısmı, kayıp olan bu bölümlerde bulunan hadisler ve bunların değerlendirmeleri ile alakalı olduğu için, müellifin bu uygulaması bir nevi kayıp olan bu bölümleri ortaya çıkarma vazifesini ifa etmektedir. Muhakkık yazma nüshanın kenarlarındaki bu değerlendirmeleri dipnotta vererek istifadeye sunmuştur.

b) Zevâidü Müsnedi'l-Hâris b. Ebî Üsâme

İbn Hacer, Hâris b. Ebî Üsâme'nin (ö. 282/895) *el-Müsned'*indeki *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'*inden fazla olan hadisleri çıkarmış ve bu hadisleri fikhî konulara göre tasnif ederek eseri meydana getirmiştir. Aslında Heysemî bu eserin zevâidini çıkarmıştır.⁸⁵ Ancak *Zevâidu'l-Bezzâr* tanıtılırken de belirtildiği gibi müellif, hocasının bu eserin zevâidini sadece *Kütüb-i*

⁸⁴ Muhakkık iki nüshadan istifadeyle eseri neşre hazırlamıştır. Her ikisi de Âsafıyye Kütüphanesinde bulunan bu nüshalardan birincisi Abdülaziz b. Ömer b. Muhammed b. Fehd el-Mekkî el-Hâşimî (ö. ?) tarafından 869 (1465) yılında müellif nüshasından istinsah edilmiştir. Diğer nüsha ise müstensihî ve istinsâh tarihi belli olmayan bir nüshadır. Bu nüsha birçok hata ve düşmelerle doludur. Bu yüzden muhakkık mecbur kalmadıkça pek itibar etmemiştir. Müracaat ettiği zaman da temkini elden bırakmamıştır.

⁸⁵ *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris* adını taşıyan bu çalışma Heysemî'nin zevâidleri içinde tanıtılmıştır.

Sitte'ye göre çıkarmasını yeterli bulmamış ve *Kütüb-i Sitte*'ye ilaveten Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'iyle ortak olan hadisleri de çıkarmak istemiştir.

Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Kaynaklarda sadece ismen bahsedilmekte, hakkında başka herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.⁸⁶ Müellifin önce müstakil olarak kaleme aldığı bu eserini, daha sonra *el-Metâlibü'l-âliye* ismini verdiği zevâidinin içine dahil ettiği düşünülmektedir.

c) Zevâidü Müsnedi Ahmed b. Menî'

Müellif Ahmed b. Menî'in (ö. 244/859) *el-Müsned*'ini ele alarak *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmak suretiyle bu eserini meydana getirmiştir.

Eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Müellifin hâl tercümesini veren eski kaynaklarda ismen dahi yer almamaktadır. Sadece günümüz ilim adamlarından Şakir Abdülmün'im, *İbn Hacer el-'Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî* isimli eserinde ismen bahsetmektedir.⁸⁷

d) Zevâidü'l-Edebî'l-müfred li'l-Buhârî

İbn Hacer bu çalışmasında Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred* isimli eserini ele alarak bu eser içindeki *Kütüb-i Sitte* ile ortak olan hadisleri çıkarmış ve geriye kalan hadisleri konu başlıkları altında sıralamıştır. Bu eserde kıstas kitap olarak Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin hesaba katılmayıp sadece *Kütüb-i Sitte* ile yetinilmesi, *el-Edebü'l-müfred*'in müsned olmamasından kaynaklanmaktadır.

Müellifin bu eseri de günümüzde mevcut değildir. Süyûtî (ö. 911/1505) *Nazmu'l-ükyân* isimli eserinde İbn Hacer'in kitaplarını sayarken bu eserin adını zikretmekte fakat başka açıklayıcı bilgi vermemektedir. Abdülhay el-Kettânî de *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât* ında bu eserden ismen bahsetmektedir.⁸⁸

⁸⁶ es-Süyûtî'nin *Nazmu'l-ükyân* (s. 47) ve Abdülhay el-Kettânî'nin *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât* (I. 334) isimli eserlerinde bu eserden sadece ismen bahsedilmekte, ancak eser hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.

⁸⁷ Şakir Abdülmün'im, *İbn Hacer*, I. 424.

⁸⁸ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 47; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I. 334.

e) el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye ⁸⁹

Zevâid türünde hazırlanmış eserler içinde önemli bir yere sahip olan bu çalışma, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), el-Humeydî (ö. 219/834), Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), İbn Ebî Ömer el-'Adenî (ö. 243/858), Ahmed b. Menî', Abd b. Humeyd (ö. 249/863), el-Hâris b. Ebî Üsâme ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) müsnedlerinin *Kütüb-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden fazla olarak ihtivâ ettiği hadisleri çıkarmayı amaçlamaktadır.

Görüldüğü gibi bu eser ile Bûsürî'nin (ö. 840/1436) *İthâfû'l-huyera* isimli zevâidi temel aldıkları müsnedler bakımından birbirlerine benzemektedir. Ancak İbn Hacer'in kıstas kitap olarak *Kütüb-i Sitte*'ye ilaveten bir de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini alması az da olsa bir farklılığın doğmasına neden olmuştur. Çünkü Bûsürî bu on müsnedin sadece *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini çıkarmış, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*' ini değerlendirme dışı tutmuştur. Bir diğer farklılık da İbn Hacer'in yukarıda saydığımız müsnedlerden iki tanesini tam olarak değerlendirmeye almamış olmasıdır. İshâk b. Râhûye'nin *Müsned*'inin tamamına mâlik olamadığı için yarı nisbette esere almıştır. Buna ilaveten; hocası Heysemî, daha önce Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inin muhtasar rivâyetinin zevâidini çıkardığı için, bu eserin tamamının zevâidini çıkarmayı gereksiz görmüş ve geniş rivâyeti ele alarak, muhtasar rivâyetten fazla olan bölümlerin zevâidini çıkarmayı uygun bulmuştur.⁹⁰ Bu iki müsnedi tam olarak değerlendirmeye almadığı için kitabın isminde "*el-mesânidi's-semâniye*" ibaresini kullanarak, on değil, sekiz müsnedin zevâidini çıkardığına dikkat çekmektedir.

⁸⁹ Eserin ismi kaynakların çoğunda bu şekilde geçmekle birlikte bazı kaynaklarda değişik tarzda yer almaktadır. Mesela, Süyûtî'nin *Nazmu'l-ükyân*'ında (s. 48) ve Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstatrafê*'sinde (s. 171) *el-Metâlibü'l-âliye fî zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, Hacı Halife'nin (ö. 1067/1656) *Kesfû'z-zunûn* (II, 1714) ve İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1678) *Şezerâtü'z-zehab* (IX, s. 398) isimli eserlerinde *el-Metâlibü'l-âliye min rivâyeti'l-mesânidi's-semâniye* şeklinde küçük değişikliklerle yer almaktadır. Brockelmann ise *el-Metâlibü'l-âliye fî muhtasari'l-mesâili's-semâniye* şeklinde pek de doğru olmayan bir şekilde zikretmektedir (*Suppl*, II, 75).

⁹⁰ Ebû Ya'lâ'dan *el-Bahrü'z-zehâr* isimli müsnedi iki kişi rivâyet etmiştir. Bunlardan Muhammed b. Hamdân'ın (ö. 376/987) rivâyetinde, İbnü'l-Mukri' (ö. 381/991) rivâyetinde bulunan bazı bölümler bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Mukri'nin rivâyeti diğerinden biraz daha geniş olduğu için *el-Müsnedü'l-kebir*, diğerine nazaran muhtasar durumda olan Hamdân b. Ali rivâyeti ise *el-Müsnedü's-sağir* ismiyle anılmaktadır. Nüreddin el-Heysemî *el-Maksadu'l-'alâ fî zevâidi Müsnedi Ebi Ya'lâ el-Mevsîlî* isimli zevâidini *el-Müsnedü's-sağir* ismiyle anılan muhtasar rivâyeti esas alarak hazırlamıştır. İbn Hacer ise *el-Metâlibü'l-âliye* adlı bu çalışmasında, daha önce hocası bu eser üzerinde aynı amaçla çalıştığı için, Ebû Ya'lâ'nın müsnedinin tamamını ele almayı gereksiz görerek, sadece geniş rivâyetin muhtasar rivâyetten fazla olan bölümlerini, yani hocasının ele almadığı bölümleri değerlendirmeye tâbi tutmuştur.

İbn Hacer bu çalışmasında hadisleri elinden geldiği kadar bir araya toplama gayreti gütmüştür. Bu düşüncesini eserinin mukaddimesinde belirtmektedir.⁹¹ Müellif aynı zamanda, hocası Heysemî'nin, hadisleri biraraya toplama çalışmasını biraz daha genişletme amacını da gerçekleştirmeye çalışmıştır. Taberânî'nin mu'cemlerine, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın müsnedlerine sahip olduğu halde, daha önce hocası Heysemî onların zevâidlerini çıkardığı için, çalışmasına söz konusu eserleri almamıştır. Müellif hadisleri bir araya toplama amacına ulaşabilmek için, bu on müsnede ilaveten bazı eserlerden de, az da olsa, önemli gördüğü birtakım rivâyetler alarak eserinde zikretmiştir. Bu amaçla Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826) , el-Fâkihî (ö. 278/891), el-Beyhakî (ö. 458/1066) ve diğer bazı şahısların eserlerinden rivâyette bulunmuştur.⁹²

İbn Hacer aranan hadis kolay bulunsun diye eseri 'sünen' tarzına uygun bir şekilde fikhî konulara göre tasnif ettiğini ve daha sonra bed'ül-halk, îmân, ilim, sünne, tefsir ve ahbâru'l-enbiyâ, menâkıb, megâzî, âdâb, zühd, ba's ve haşır gibi konuları da eserin sonuna eklediğini mukaddimesinde belirtmiştir.⁹³ Ancak matbû' nüshada tasnif bu şekilde değildir. Fikhî başlıklardan sonra gelmesi gereken konu başlıkları fikhî başlıkların arasına serpiştirilmiş durumdadır.

Müellif bazı hadislerden sonra onların sıhhat durumları hakkında çok kısa açıklamalarda bulunmuştur. Bûsri'den bu konuda da farklılık arz etmektedir. Bûsri'nin bu yöndeki açıklamaları İbn Hacer'in açıklamalarından daha uzun ve daha doyurucudur. Hadislerden sonra, onların hangi müsnedlerden alındığı müsned sahibinin ismi parantez içinde verilmek suretiyle belirtilmektedir.

Eser Habîburrahmân el-A'zamî tarafından tahkik edilerek dört cilt halinde neşredilmiştir (Kuveyt 1973). Muhakkık 4702 hadis ihtiva eden eseri neşre hazırlarken iki yazma nüshayı esas almıştır.⁹⁴ Muhakkık bu nüshaların mikrofilmlerinden istifadeyle eseri tahkik etmeye çalışmıştır. Senedli nüsha küçültülerek filme alındığı için muhakkık yazıları okumakta zorlandığını, bu yüzden senedsiz

⁹¹ İbn Hacer, *Metâlib*, I, 3.

⁹² Matbû' nüshadaki 747, 752, 1223, 1224, 2494, ve 2495 numaralı hadisler, zikrettiğimiz bu hususa örnektir.

⁹³ *a.e.*, I, 4.

⁹⁴ İki de Türkiye'de bulunan bu nüshalardan biri senedli diğeri ise senedleri hazfedilmiş muhtasar şekildedir. Muhammed b. Muhammed İbn Osman el-Efgânî (ö. ?) tarafından 1110/1699 yılında istinsah edilmiş olan senedli nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buhârî Bölümü'nde kayıtlı bulunmaktadır (nr. 83/2). Ahmed b. Seyyid Abdulkadir er-Rifâ'î el-Mekki (ö. ?) tarafından 1112/1700 yılında istinsah edilmiş olan senedsiz nüsha da aynı kütüphanenin aynı bölümünde kayıtlıdır (nr. 89).

nüshayı temel aldığıını belirtmektedir.⁹⁵ Bu nedenle eserde hadisler senedsiz olarak sadece hadislerin baş tarafındaki sahâbî veya tâbî'î isimleri “‘an” veya diğer edâ sigaları bulunmaksızın sıralanmaktadır. Muhakkık bu uygulamasına bir diğer sebep olarak da yayıncı kuruluşun hadislerin senedsiz olması yönündeki tavsiyesini göstermektedir.⁹⁶ Muhakkıkın bu davranışının eserden istifadeyi zorlaştırdığı görülmektedir. Zira onyedi eserin karşılaştırıldığı bu eserde senedlerin olmaması karşılaştırma işinin sağlıklı bir şekilde yapılamamasına neden olmaktadır. Senedsiz nüshada hadislerin çoğunun sahâbî veya tâbî'î râvilerinin sadece kendi isimleri yer almaktadır. Baba ismi, künye, lakab veya nisbe gibi şahsı tanıyacak diğer bilgiler bulunmamaktadır. Bu ise şahısların karışmasına neden olmaktadır. Muhakkık bunları senedli nüshaya bakarak, ya metinde isme bizzat ilave etmek veya dipnotta belirtmek suretiyle bu eksikliği telafi edebilirdi. Veya en azından karışabilecek isimlerden kimlerin kastedildiğini eserin baş tarafında bir liste halinde verebilirdi. Bütün bunları yapmayan muhakkık eserde bu isimlerin karışmasına, dolayısıyla istifadenin eksik kalmasına neden olmuştur. Senedsiz nüshadaki bir diğer eksiklik hadislerden sonra, müellifin hadisler hakkında yaptığı çeşitli değerlendirmelerin çoğunun bu nüshada hazfedilmiş olmasıdır. Gerçi muhakkık hazfedilmiş olan bu değerlendirmeleri senedli nüshadan tesbit edip dipnotta vererek eksikliği bir nevi telafi etmiştir. Ancak yine de metnin içinde olması eserin müellifinin uygulamasına riayet bakımından daha güzeldir. Bu tahkik, 1993 yılında, sonuna bir de fihrist ilave edilmek suretiyle beş cilt halinde ikinci bir kez daha neşredilmiştir. Yüsf Abdurrahman Mar'aşlı tarafından hazırlanmış olan bu fihrist eserden istifadeyi oldukça kolaylaştırmıştır.

el-Metâlib son olarak Saîd b. Nâsır eş-Şesrî tarafından çok ayrıntılı bir tahkiki yapılmak suretiyle 37 cilt (19 mücelled) halinde neşredilmiştir (Riyad 1419/1998-1420/2000). Muhakkık çalışmasının ilk iki cildini mukaddimeye ayırmış ve burada eser, müellifi ve eserde temel alınan müsned sahipleri hakkında geniş bilgi vermiştir. 37. cilt ise fihristlere ayrılmıştır. Çok ayrıntılı bir tahkik araştırması yapmış olan muhakkık, İbn Hacer'in değerlendirmelerine ilaveten, kendisi de her hadisin şâhid ve mütâbî'i, sıhhat durumu ve senedinde geçen şahıslar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bilgi ve değerlendirmeler kimi zaman o kadar yoğundur ki, bir çok hadis hakkında sayfalarca bilgiyle karşılaşmak mümkündür. Bu haliyle eserden istifade etmek hem çok kolay hem de tatmin edicidir.

⁹⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 2.

⁹⁶ *a.e.*, I, 2.

f. Süyûtî ve Zevâidleri

Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî eş-Şâfiî, 849/1445 yılında Kahire'de doğmuştur.⁹⁷ Henüz altı yaşında baba ve annesinden yetim kalan Süyûtî, aile dostları tarafından himaye edilmiş ve onların yardımıyla tahsilini yapmıştır.⁹⁸ 864 (1460) senesinden itibaren İslâmî ilimleri tahsil etmeye başlayan Süyûtî, birçok İslâm beldesini dolaşarak devrin tanınmış ilim adamlarından dersler almış ve geniş bir kültüre sahip olmuştur.

Süyûtî, ilim tahsilinin yanısıra 870 (1466) yılında ders vermeye başlamıştır. eş-Şeyhûnî Cami'i'nde verdiği fıkıh dersleri çok rağbet görmüş, 876 (1472) yılında Şeyhûniye Hânkâh'ında hadis dersi hocası olarak tayin edilmiştir.⁹⁹

Süyûtî İslâmî ilimlerle alakalı yaklaşık 600 kadar eser kaleme almıştır. Eserlerinin çoğu uzun araştırmalar neticesinde meydana getirilen te'lif eser olmayıp, daha önce yazılmış olan eserler üzerine yapılmış ikinci el niteliği taşımaktadır.¹⁰⁰

Süyûtî hayatının sonlarına doğru ağır bir hastalığa yakalanmış ve bir süre bu hastalığı devam ettikten sonra 911/1505 yılında vefat etmiş.¹⁰¹

a) Zevâidü Şu'abi'l-îmân li'l-Beyhakî

Süyûtî, Beyhakî'nin *Şu'abu'l-îmân* isimli eserini *Kütüb-i Sitte* ile karşılaştırmış, bu eserdeki *Kütüb-i Sitte*'de bulunan rivâyetleri çıkararak yeni bir eser meydana getirmiştir. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara* isimli eserinde kendi hal tercemesini verirken o güne kadar yazdığı yaklaşık üçyüz eseri ismen zikretmiştir. *Zevâidü Şu'abi'l-îmân* da bu eserler içinde yer almaktadır.¹⁰² Ancak Hacı Halife (ö. 1067/1656) *Keşfü'z-zunûn*'unda müellifin, eserin ancak üçte birini yazmaya muvaffak olabildiğini belirtmektedir.¹⁰³ Süyûtî'nin yaklaşık altıyüz eser yazdığı düşünülecek olursa, bu eser ilk üçyüz eserin içinde yer aldığı için hayatının sonundaki devreye rastlamadığı düşüncesi daha makul gözükmektedir. Eğer hayatının son devresine rastlasaydı üzerinde çalışırken öldüğü, dolayısıyla tamamlayamadığı düşünülebilirdi. Ancak bu eserden sonra üçyüz

⁹⁷ Sehâvî, *Daw'*, IV, 65; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 156; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, X, 74; Şevkânî, *Bedr*, I, 328; Brockelmann, *GAL*, II, 143; Karahan, "Süyûtî", *İA*, XI, 258.

⁹⁸ Süyûtî, *a.g.e.*, I, 156; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, X, 75; Karahan, *a.g.m.*, *İA*, XI, 258.

⁹⁹ Sehâvî, *a.g.e.*, IV, 66-67; Karahan, *a.g.m.*, *İA*, XI, 259.

¹⁰⁰ Karahan, *a.g.m.*, *İA*, XI, 260.

¹⁰¹ İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, X, 79; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 334-335; Karahan, *a.g.m.*, *İA*, XI, 260.

¹⁰² Süyûtî, *a.g.e.*, I, 158.

¹⁰³ Hacı Halife, *a.g.e.*, I, 574.

eser daha yazan bir şahsın, söz konusu eseri tamamlamadan diğerlerini hazırlamaya başlaması, daha da ötesi bu eseri tamamlamadan yazdığı eserler içinde zikretmesi, Hacı Halife'nin verdiği bu bilgiye biraz daha temkinli yaklaşmak gerektiğini düşündürmektedir.

Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Kaynaklarda ismi haricinde herhangi bir açıklama bulunmadığı için kitabın hacmi ve diğer özellikleri hakkında bilgi verememekteyiz.¹⁰⁴

b) Zevâidü Nevâdiri'l-usûl li'l-Hakîm et-Tirmizî

Süyûtî, diğer zevâidini el-Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl* isimli eserine yapmıştır. Müellif bu eseri ele alarak *Kütüb-i Sitte* ile ortak hadislerini çıkarmak suretiyle yeni bir eser meydana getirmiştir.

Kaynaklarda isminden başka herhangi açıklayıcı bir bilgi bulunmayan bu eserin de diğeri gibi günümüze ulaştığı bilinmemektedir.¹⁰⁵

2. Günümüz Zevâid Kitapları

Daha önce bahsedildiği gibi ilk dönem zevâid çalışmaları hicrî VIII. asrın ortalarında başlamış, IX. asrın sonunda nihâyete ermiştir. Süyûtî'den sonra zevâid çalışması hiç yapılmamıştır. Ancak asrımızda, özellikle Arap ülkelerinde zevâid çalışmalarına yeniden rağbet başlamış ve bu tarzda eserler ortaya çıkmıştır. Başlangıçta ilk dönem zevâidlerini tahkik ederek neşre hazırlama tarzında olan bu gayretler, son yıllarda müstakil zevâid çalışmaları mahiyetinde, genellikle üniversitelerde yüksek lisans veya doktora tezi olarak hazırlanmış ve bir kısmı henüz neşredilmemiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

a. Teşnîfü'l-âzân bi simâ'î'z-zâidi 'ale's-Sitteti 'inde İbn Hibbân

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahih*'inin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidinin çıkarıldığı bu eser Abdüsselâm 'Allûş tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi İbn Hibbân'ın bu kıymetli eseri üzerine Moğoltây b. Kiliç (ö. 762/1361) ve Heysemî (ö. 807/1405) zevâid hazırlamıştır. Ancak onların çalışmaları *Sahihayn* kıstas alınarak hazırlanmıştır. 'Allûş ise *Kütüb-i Sitte*'yi kıstas olarak kabul ettiği için daha farklı bir eser meydana gelmiştir.

Müellif, diğer zevâidlerin aksine, eserini kıstas kabul ettiği *Kütüb-i Sitte*'nin bab başlıklarına göre değil, zevâide esas aldığı es-

¹⁰⁴ Eserin ismi şu kaynaklarda zikredilmektedir: Süyûtî, *a.g.e.*, I, 158; Hacı Halife, *a.g.e.*, I, 574; Kettânî, *Risâle*, s. 172; Abdülhay el-Kettânî, *Fihris*, II, 1016.

¹⁰⁵ Eserin isminin zikredildiği kaynaklar şunlardır: Süyûtî, *a.g.e.*, I, 159; Hacı Halife, *a.g.e.*, II, 956, 1979; Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 1017.

Sahih'in İbn Belbân (ö. 739/1339) tertibine uygun şekilde tasnif etmiştir. *Kütüb-i Sitte*'den farklı olduğu tesbit edilen 1267 hadisın yer aldığı¹⁰⁶ eser iki cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir (1416/1996).

b. Zevâidü'l-eczâi'l-mensûra 'ale'l-Kütüb's-Sitteti'l-meşhûra

'Allûş tarafından hazırlanmış olan bu zevâid, herbiri muhtelif müelliflere ait onüç hadis cüz'ünün *Kütüb-i Sitte*'den farklı olarak ihtiva ettiği hadisleri tesbit etmeyi amaçlamaktadır. Zevâide esas alınan hadis cüzleri şunlardır:

Muhammed b. Asım es-Sekafi el-İsbahâni'nin (ö. 262/876) *el-Cüz'ü'l-'âli'l-meşhûr* isimli hadis cüzü, Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Berti'nin (ö. 280/893) *Cüz'ü Müsnedi Abdırrahmân b. Auf* adlı cüzü, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe el-Absi'nin (ö. 297/910) *el-'Arşu vemâ ruviye fîhi* adını taşıyan cüzü, Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd es-Sicistâni'nin (ö. 310/922) *el-Ba's* isimli cüzü, İbnü's-Sinni lakabıyla meşhur olan Ebû Bekir ed-Dineveri'nin (ö. 364/975) *el-Kanâ'a* isimli cüzü, Ebu's-Şeyh el-İsbahâni'nin (ö. 369/979) *el-Fevâid*'i, Ebu'l-Kâsım el-Beceli ed-Dımaşki'nin (ö. 414/1023) *el-Fevâid*'i, Ebû Nu'aym el-İsbahâni'nin (ö. 430/1039) *el-Erbe'înu's-süfîyye*'si, Ebû Bekir el-Beyhaki'nin (ö. 458/1066) *el-Erba'înu's-suğrâ'sı*, İbnü'l-Bennâ lakabıyla meşhur olan Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed el-Bağdâdi'nin (ö. 471/1078) *Fadlu't-tehlül ve sevâbühü'l-cezül* isimli hadis cüzü, Şerefüddin Ebu'l-Hasen Ali b. el-Mufaddal el-Makdisi'nin (ö. 611/1214) *Cüz'ü'l-erba'in fi fadli'd-duâ ve'd-dâ'in* adlı cüzü, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Abdurrahman el-Mukri'in (618/1221) *el-Erba'in fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn* adını taşıyan cüzü, Ebû'l-Fadl Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâki'nin (ö. 806/1403) *el-Erba'înu'l-uşâriyye* adlı hadis cüzü.

Müellif mezkûr hadis cüzlerinden *Kütüb-i Sitte*'den farklı olarak tesbit ettiği 1169 hadisi câmi' tarzına uygun bir şekilde tasnif ederek eserden istifadeyi kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Hadislerin sıhhat durumları ve ricâl bilgileri müellif tarafından dipnotlarda zikredilmiş olan eser bir cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1416/1995).

c. Zevâidü Târîhi Bağdât 'ale'l-Kütübî's-Sitte

Hatîb el-Bağdâdi'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdât* isimli eserinde bulunan rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidinin çıkarıldığı bu eser, Haldûn Muhammed Selim el-Ahdeb tarafından hazırlanmış ve on cilt halinde neşredilmiştir (Dımaşk 1417/1996).

Müellif her hadisi senediyle verip daha sonra hadisın sıhhat durumu ve şâhid ve mütâbi'leri hakkında geniş bilgi vermiştir.

¹⁰⁶ *Sahihayn* kıstas alınarak hazırlanmış olan *Mevâridü'z-zamân*'da 2647 hadis bulunduğu dikkate alınacak olursa müellif, 1380 adet hadisi diğer dört sahih hadis mecmuasında (*Kütüb-i erba'a*) mevcut olduğu için hazfetmiştir.

Ayrıca senedde geçen bazı şahısların hadis rivâyeti açısından durumunu ortaya koyacak açıklamalara yer verilmiştir. 2223 hadisin bulunduğu kitabın onuncu cildi bütünüyle fihristlerden ibarettir. Müellif tarafından çok yönlü fihristi çıkarılmış olan eserden istifade oldukça kolaydır.

d. Zevâidü's-sünen 'ale's-Sahîhayn

*Sünen-i erba'a*¹⁰⁷ ve *Sünenü'd-Dârimî'nin Sahîhayn*'dan farklı olan hadislerini tesbit etmeyi amaçlayan bu eser Salih Ahmed eş-Şâmî tarafından hazırlanmıştır. Müellif zevâidini, daha önce hazırlanmış olduğu *el-Câmi' beyne's-Sahîhayn*¹⁰⁸ adlı eserin devamı niteliğinde hazırlanmıştır.¹⁰⁹ Bu nedenle 7688 hadis ihtiva eden eser, *el-Câmi'e* paralel bir şekilde tasnif edilmiştir. Buna göre eser; "maksad" adı verilen on ana bölüme ayrılmış,¹¹⁰ bunların altında da sırasıyla kitâb, fasıl ve bab ismi verilen alt başlıklar zikredilmiştir.

Müellif, zikrettiği her hadisin hangi sünende ve nerede olduğunu belirtmiş, hadislerin sıhhatleri, ve lafız değişiklikleri hakkında bilgi vermiştir. Yedi cilt halinde Dımaşk'ta neşredilmiş olan (1418/1998) eserin son cildi fihristlerden ibarettir.

e. İs'âdu'r-râi bi ifrâdi ve zevâidi'n-Nesâi 'ale'l-Kütübi'l-hamse

Seyyid Kisrevî Hasen tarafından hazırlanmış olan eser *Sünenü'n-Nesâi'nin Kütüb-i Sitte*'deki diğer beş kitaptan farklı olan hadislerini tesbit etmeyi amaçlamaktadır. Müellif çalışmasında, *Nesâi'nin*, hangi tabakada olursa olsun gerek sened gerekse metin bakımından diğer beş eserde hiçbir şekilde benzeri bulunmayan yani teferrüd ettiği hadislerle de dikkat çektiği için eserin ismine "bi ifrâdi" ibaresini de ilave etmiştir.¹¹¹

Baştan sona kadar müteselsil bir şekilde numaralandırılan eser 3228 hadis ihtiva etmektedir. Çıkarılan benzer hadisleri daha kolay takip edebilmek için Nesâi'nin bab başlıklarına paralel olarak

¹⁰⁷ *Sünenü't-Tirmizî, Sünenü Ebî Dâvûd, Sünenü'n-Nesâi ve Sünenü İbn Mâce*, İslâm literatüründe en sahih dört sünen kitabı anlamında *Sünen-i erba'a* adıyla anılmaktadır.

¹⁰⁸ Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-Câmi' beyne's-Sahîhayn*, I-IV, Dımaşk 1415/1995.

¹⁰⁹ Şâmî, *Zevâid*, I, 17-18.

¹¹⁰ *Maksad* adı verilen bu ana başlıklar şunlardır: el-'Akîde, el-'İlm ve mesâdiruhü, el-'İbâdât, Ahkâmü'l-üsre, el-Hâcâtü'z-zarûriyye, el-Mu'âmelât, el-İmâme ve şuûnu'l-hukm, er-Rekâik ve'l-ahlâk, et-Târîh ve's-süre ve'l-menâkıb, el-Fiten.

¹¹¹ Daha önce de belirtildiği gibi zevâid sahipleri esas kabul ettikleri eserin zevâidini çıkarırken, bunlardaki hadislerin kıstas kitaplara nazaran her türlü farklılığını ziyâde olarak değerlendirmişlerdir. Farklılık bazen hadisin tamamı, bazen bir cümle, bir kelime ve hatta bir harf dahi olabilmektedir. Önemli olan tespit edilen farklılığın hadisi farklı kılabilir ve incelenen konuya açıklık getirebilecek bir husus olmasıdır. Hatta zevâid sahipleri metinler aynı olsa dahi hadisi rivâyet eden sahâbînin farklılığını da ziyâde olarak değerlendirmişlerdir

tasnif edilmiş olan eser iki cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir (1419/1998).

f. İncâzu'l-vu'ûd bi zevâidi Ebî Dâvûd 'ale'l-Kütübî'l-hamse

Sünen-i Ebî Dâvûd'un *Kütüb-i Sitte*'deki diğer beş kitaba göre zevâidini çıkarmayı amaçlayan bu eser de Seyyid Kisrevî Hasen tarafından hazırlanmıştır. Diğer eseri gibi bu da esas kabul ettiği *Sünen*'in bab başlıklarıyla uyumlu bir şekilde tasnif edilmiştir. Diğer beş kitaptan farklı olduğu tesbit edilen 1763 hadisi ihtiva eden eser iki cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir (1419/1999).

g. et-Tasrîh bi zevâidi'l-Câmi'î's-sahîh Süneni't-Tirmizî

Mahmûd Nassâr tarafından hazırlanmış olan eser Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmiu's-Sahîh*'inde bulunup *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan diğer beş kitapta yer almayan hadisleri tesbit etmeyi amaçlamaktadır. Eser, yapılan zevâid çalışması neticesinde, diğer beş kitapta bulunduğu gerekçesiyle çıkarılan hadislerin daha kolay takip edilebilmesi için *Tirmizî*'nin bab başlıklarına paralel olarak tasnif edilmiştir. Diğer beş eserde bulunmadığı tesbit edilen 1280 hadis yine aynı amaçla, çalışmada esas kabul edilen *Tirmizî*'deki sıralama temel alınarak zikredildiği için hangi hadislerin çıkarıldığını anlamak kolaydır. Her hadisin başka kaynaklardaki mütâbi ve şâhidleri hakkında bilgi veren müellif buna ilaveten hadislerin sıhhatleri hakkında da değerlendirmeler sunmuştur. Eser İki cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir (1421/2000).

h. ed-Dürerü'l-levâmi' fî zevâidi'l-Câmi'î'l-ezher 'alâ Cem'î'l-cevâmi' fi'l-hadisi'n-nebevi

Abdurraûf el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Câmi'u'l-ezher* isimli eserinin Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* isimli eserinden fazla olan hadislerini tesbit etmeyi amaçlayan bu kitap, Ahmed Abdül-Cevâd tarafından hazırlanmış ve bir cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1412/1992).¹¹²

ı. Zevâidü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *el-Müsned*'inin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidi olan bu eser Fâyiz Abdülfettâh Ahmed tarafından Amman'daki Ürdün Üniversitesi'nde tez çalışması olarak hazırlanmıştır (1409/1988).¹¹³

j. Zevâidü'd-Dârimî 'ale'l-Kütübî's-Sitte mine'l-ehâdisi'l-merfû'a

Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'indeki merfû' hadislerin *Kütüb-i Sitte*'de bulunmayanlarını tesbit etmek amacıyla kaleme

¹¹² Atyye, *Delil*, II, 573-574.

¹¹³ a.e., I, 574.

alınmış olan bu çalışma, Seyfürrahmân Mustafa tarafından Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde master tezi olarak hazırlanmıştır (1397/1976).¹¹⁴

k. Zevâidü'l-kısmî'l-evvel min Şerhi me'âni'l-âsâr li't-Tahâvî 'ale'l-Kütübî's-Sitte

Muhammed b. İbrahim eş-Şetevî tarafından Riyâd el-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Üniversitesi Usûlü'd-dîn Fakültesi'nde master tezi olarak hazırlanmış olan bu çalışmada müellif, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu me'âni'l-âsâr* isimli eserinin baş tarafından "Bâbu'l-kirâeti halfe'l-imâm"ın sonuna kadar olan bölümün *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini çıkarmıştır.¹¹⁵

l. Zevâidü Müsnedi'l-Humeydî 'ale'l-Kütübî's-Sitte

el-Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'inin *Kütüb-i Sitte*'den fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri çıkarmayı hedefleyen bu zevâid, Murad Mustafa Kemal Vâ'izuddîn el-Hasen tarafından Ümmü'l-kurâ Üniversitesi Da've ve Usûlü'd-dîn Fakültesi'nde master tezi olarak hazırlanmıştır (1407/1987).¹¹⁶

m. Zevâidü Musannefi 'Abdirrezzâk 'ale'l-Kütübî's-Sitte

Abdirrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) *el-Musannef*'inin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini tesbit etmeyi amaçlayan bu çalışma ise, Yûsuf Muhammed Siddîk tarafından Riyâd el-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Üniversitesi Usûlü'd-dîn Fakültesi'nde doktora tezi olarak hazırlanmıştır (1401/1981).¹¹⁷

n. Keşfü'n-nikâb 'an zevâidi Müsnedi's-Şihâb¹¹⁸

Ebü Abdillâh Muhammed b. Seleme b. Ca'fer el-Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Müsnedü's-Şihâb* isimli eserinin (muhtemelen *Kütüb-i Sitte*'ye)¹¹⁹ zevâidi olan bu eser 'Allûş tarafından hazırlanmıştır.

114 a.y.

115 a.y.

116 a.y.

117 a.y.

118 'İlmu zevâidi'l-hadis adlı eserinde zevâidleri tanıtmaya çalışan 'Abdüsselâm 'Allûş, bu sahada kendi hazırladığı eserleri ismen zikretmiş (s., 305), ne zaman ve nerede basıldıkları hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu eserler içinden ulaşabildiğimiz iki eseri yukarıda tanıtmaya çalışmıştık. Ulaşamadığımız altı eser ise sırasıyla şunlardır. *Keşfü'n-nikâb 'an zevâidi Müsnedi's-Şihâb*, *İtlâku'l-mak'ad bi simâ'i zevâidi'l-Edebi'l-müfred*, *Veblü'l-ğamâm min zevâidi Fevâidi Temâm*, *İkâzu'n-nâim li simâ'i zevâidi's-Sünne li İbn Ebi 'Asum*, *İnâsü'l-müştek li simâ'i zevâidi Mekâriini'l-ahlâk*, *Nefhu'l-mevâsim min zevâidi Ebi Abdillâh el-Hâkim*.

119 Böyle dememizin sebebi 'Allûş'un eserin isminde hangi eserleri kıstas kitap olarak kabul ettiğini belirtmemesidir.

o. Itlâku'l-mak'ad bi simâ'i zevâidi'l-Edebi'l-müfred

Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred* isimli eserinin zevâidi olan bu eser de 'Allûş tarafından kaleme alınmıştır.

p. Vebü'l-gamâm min zevâidi Fevâidi Temmâm

Temmâm b. Muhammed b. Abdullah b. Ca'fer er-Râzi'nin (ö. 414/1023) hocalarından dinlediği 395 hadisi ihtiva eden ve *Fevâid-i Temmâm* adıyla meşhur olan eserin zevâidi de 'Allûş tarafından hazırlanmıştır.

r. İkâzu'n-nâim li simâ'i zevâidi's-Sünne li İbn Ebî 'Âsım

Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Ebî 'Âsım eş-Şeybânî el-Basrî'nin (ö. 287/900) *Kitâbu's-Sünne* isimli eserinin zevâidi de 'Allûş'un hazırladığı zevâidlerin biridir.

s. İnâsü'l-müştâk li simâ'i zevâidi Mekârimi'l-ahlâk

Allûş bu eseri kendi zevâidleri arasında ismen anmakta, ancak zevâide esas aldığı *Mekârimü'l-ahlâk*'ın kimin eseri olduğunu belirtmemektedir.

t. Nefhu'l-mevâsim min zevâidi Ebî Abdillâh el-Hâkim

el-Hâkim'in (ö. 405/1014) hangi eserinin zevâidi olduğunu tesbit edemediğimiz bu eser henüz tamamlanmamıştır.

C. Zevâid Kitabı Olduğu Söylenen Fakat Aslında Zevâid Olmayan Eserler

1. el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn

'Allûş, el-Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* isimli eserini zevâid olarak değerlendirmekte ve eserinde tanıtmaktadır.¹²⁰ Ancak kanaatimizce *el-Müstedrek* zevâid değil, kitabın isminde de zikredildiği gibi müstedrek çalışmasıdır. *el-Müstedrek*'te yapılan iş her ne kadar ilk bakışta bir nevi zevâid çalışması olarak gözüküyorsa da, aslında yapılmaya çalışılan şey farklıdır. el-Hâkim'in *el-Müstedrek*'teki amacı hocalarını dolaşarak *Sahîhayn*'in şartlarını taşıyan, fakat *Sahîhayn* sahiplerinin ulaşamadıkları için eserlerine almadıkları hadisleri toplamaktır. Herhangi bir eserden hadis çıkarmak değildir. el-Hâkim, eserinde zevâide esas olan kitap kullanmamıştır. Müellif o dönemin şartlarına göre, kitaplardan topladığı hadislerden değil, bizzat kendisinin topladığı rivâyetlerden meydana getirmiştir. Bu yönüyle müellifin yaptığı iş ikinci el çalışma değil birinci el çalışma niteliğindedir. Dolayısıyla bu eser zevâid değil, müstedrek çalışmasıdır.

¹²⁰ 'Allûş, *'İlmu zevâid*, s. 157.

2. Câmî'u'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li Akvame Sünen

'Allûş aynı hataya İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *Câmî'u'l-mesânîd ve's-süneni'l-hâdî li akvame sünen* isimli eserini¹²¹ zevâid olarak değerlendirmekle düşmüştür.¹²² *Câmî'u'l-mesânîd*'de müellif önce Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'ini sahâbî isimlerine göre müretteb şekilde yazmış, daha sonra bu sahâbileri ayrı ayrı inceleyerek bunların *Kütüb-i Sitte*'deki farklı olarak bulunan diğer rivâyetlerini de ilgili râvilerin geçtiği bölümün hâmişlerine eklemiştir. Daha sonra Bezzâr (ö. 292/905) ve Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) müsnedlerini, Taberânî'nin de (ö. 360/971) mu'cemlerini ele alarak aynı şekilde müsneddeki sahâbilerin bu eserlerde başka rivâyetleri varsa bunları da sayfa kenarlarına eklemiş ve böylece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki her sahâbînin çeşitli kitaplardaki rivâyetlerini biraraya toplamıştır. Görüldüğü gibi burada da yapılan iş ilk bakışta zevâid çalışması gibi gözükmekte ise de, sonuç itibarıyla bakıldığında asıl yapılmaya çalışılan şeyin zevâid çalışması değil, cem' çalışması olduğu anlaşılmaktadır. Zira eserde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki râvilerin çeşitli kitaplarda geçen rivâyetlerinin hepsi toplanmaya çalışılmaktadır. Bu iş yapılırken diğer kitaplardan benzer rivâyetler ayıklanmamakta, farklı rivâyetler seçilerek alınmaktadır. Zaten eserin isminden de sahâbilerin müsnedlerinin toplanması amaçlandığı anlaşılmaktadır. Eğer müellif Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini önce yazmadan, *Kütüb-i Sitte*, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın müsnedleri ve bunlara ilaveten Taberânî'nin mu'cemlerini ele alıp, mezkûr eserlerde bulunup Ahmed b. Hanbel'in müsnedinde bulunmayan hadisleri tesbit ederek eseri meydana getirseydi, eser tam anlamıyla bir zevâid kitabı olurdu.

3. Zevâidü'l-Hilye li Ebî Nu'aym

Heysemî (ö. 807/1405), Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1039) *Hilyetü'l-evliyâ* isimli eserinde bulunan hadisleri konularına göre tertip ederek yeni bir eser meydana getirmiştir. Süyûtî, Heysemî'nin bu çalışmasını zevâid olarak değerlendirmiş, daha sonra Kettânî de (ö. 1345/1927) bu hataya iştirak ederek zevâid kitapları içinde bu eserin ismini zikretmiştir.¹²³ Halbuki Heysemî'nin hal tercemesini veren İbn Hacer (ö. 852/1449), İbn Fehd ve Sehâvî bu eserin bir tertip çalışması olduğunu söylemektedir. Belirttiklerine göre Heysemî, bu eseri henüz müsnedde halindeyken vefat etmiş, daha sonra İbn Hacer iki cilt halinde temize çekmiştir.¹²⁴

¹²¹ Eser Abdulmu'tî Emin Kal'acı tarafından fihristiyle beraber 37 cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1994).

¹²² 'Allûş, *a.g.e.*, s. 210.

¹²³ Süyûtî, *Zeyl*, s. 373; Kettânî, *Risâle*, s. 172

¹²⁴ İbn Hacer, *İnbâ'*, V, 257; İbn Fehd, *Lahz*, s. 240; Sehâvî, *Dav'*, V, 201.

İbn Hacer'in *Muhtasarı Zevâidi'l-Bezzâr* isimli zevâidini neşre hazırlayan Sabri b. Abdulhâlik Ebû Zerr ise, eserin zevâid olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu söyleyerek mevzu bahis olan çalışmanın *Takrîbü'l-buğye fî tehârici ehâdisi'l-Hilye* adıyla Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye'de bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁵ Ömer Rıza Kehhâle ve Brockelmann eserin ismini *Takrîbu'l-buğye fî tertîbi ehâdisi'l-Hilye* şeklinde zikretmektedir.¹²⁶

4. Zevâidü Fevâidi Temmâm

Kettânî, Heysemî'nin *Fevâidü Temmâm*'ı konularına göre tertîb ettiği *Tertîbü Fevâidi Temmâm* adlı eserini de zevâid kitapları içinde zikretmiştir.¹²⁷ Halbuki Sehâvî bu eserden *Tertîbü Fevâidi Temmâm* diye tertîb çalışması olarak bahsetmektedir.¹²⁸ Ebû Süleymân ed-Devserî *er-Ravdu'l-bisâm bi tertîbi ve tahrîci Fevâidi Temmâm* adıyla Heysemî'nin bu çalışmasını beş cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1987-1989). Böylece bu eserin bir tertîb çalışması olduğu tamamen açığa kavuşmuş olmaktadır.

5. Zevâidü Süneni'd-Dârekutnî

Kettânî'nin yanlışlıkla zevâidler içinde saydığı bir diğer eser de Kâsım b. Kutluboğa el-Hanefî'nin (ö. 879/1474) *Zevâidü Süneni'd-Dârekutnî* isimli eseridir. Kettânî muhtemelen isminden hareketle bu eseri zevâidler içinde saymıştır. Müellif bu çalışmasında *Sünenü'd-Dârekutnî'nin Kütüb-i Sitte*'de bulunmayan hadislerini değil, *Kütüb-i Sitte*'den fazla olan ricâlini tesbit etmeye çalışmıştır. Yani eser bir ricâl çalışmasıdır.¹²⁹ Yapılan iş zevâid çalışması olmakla birlikte bu çalışma ricâle yönelik olduğu için zevâid adını alan edebiyat türü içinde sayılmamalıdır.

6. Zevâidü Abdillâh b. Ahmed b. Hanbel

Kettânî, Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903) babasına ziyâdelerini içeren bir zevâid kitabının olduğunu söylemekte ve bu kitaptaki hadislerin sayısının *Müsned*'deki hadislerin dörtte biri kadar olduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Halbuki Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel'in böyle bir eseri mevcut değildir. Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel'in babasına yaptığı ziyâdeler vardır. Ancak bu ziyâdeler *Müsned*'in içinde yer almaktadır ve bunların sayısı eserin dörtte biri kadar değildir. Günümüz araştırmacılarından Âmir Hasan Sabri *Müsned*'in içindeki bu ziyâdeleri tesbit etmiş ve konularına göre

¹²⁵ İbn Hacer, *Muhtasar*, I, 25.

¹²⁶ Kehhâle, *Mu'cem*, VII, 45; Brockelmann, *GAL*, II, 76.

¹²⁷ Kettânî, *a.g.e.*, s. 172.

¹²⁸ Sehâvî, *a.g.e.*, V, 201.

¹²⁹ Abdülhay el-Kettânî, *Fihris*, II, 972.

¹³⁰ Kettânî, *a.g.e.*, s. 19.

tertib ederek bir cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1990). Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in ziyâdeleri, babasına nisbetle daha âli senedle ulaştığı değişik tarifleri belirtmek şeklindedir. Yoksa babasının eserine almadığı farklı hadisleri eklemek şeklinde değildir. Bu sebeple Âmir Hasan Sabri'nin hazırladığı bu eser zevâid kitabı niteliği taşımamaktadır.

D. Zevâid Olup Olmadığı Bilinmeyen Eserler

* Kaynaklarda, isimlerinde zevâid kelimesi geçmekle birlikte muhtevâları hakkında herhangi bir bilgi tesbit edilemeyen bazı eserler zikredilmektedir. Zevâid olup olmadığı tam olarak belli olmayan bu eserler şunlardır:

1. Zevâidü Müsnedi'l-Firdevs

Devrinin büyük hadis hafızlarından olan Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî (ö.509/1115) yaklaşık onbin kısa hadisin senedsiz bir vaziyette yirmi harfe göre alfabetik olarak tertib ederek bir yahut iki ciltten meydana gelen *Firdevsü'l-ahbâr bi me'sûri'l-hutâb el-muhrac 'alâ Kitâbi's-Şihâb* adlı bir eser hazırlamıştır. Daha sonra oğlu Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî (ö.558/1163) babasının bu eserindeki hadisleri mu'teber hadis kitaplarından araştırmış, bulduklarını bu kitapların senediyle, bulamadıklarını da babasının senediyle zikretmek suretiyle dört cilt halinde yeniden te'lif etmiştir.¹³¹ *Müsnedü'l-Firdevs* adıyla anılan bu eseri İbn Hacer *Tesdidü'l-kavs fi muhtasari Müsnedi'l-Firdevs* adı altında ihtisar etmiştir.¹³² Ancak *Tesdidü'l-kavs*'ı eserinde zikreden Kettâni,¹³³ *Zevâidü Müsnedi'l-Firdevs* adlı bir çalışmadan daha bahsetmektedir. Kanaatimizce Kettâni'nin zikrettiği bu iki eser aynı eserdir. Yanlışlıkla zevâid kitapları içinde zikredilmiştir.¹³⁴ Çünkü Kettâni'den önce ve sonra böyle bir eserden bahseden hiç kimse yoktur. *Müsnedü'l-Firdevs*'in zevâidlerle ilişkisi Bûsûri'nin (ö. 840/1436), *Tuñfetü'l-habîb li'l-habîb bi'z-zevâidi fi't-Terğîb ve't-terhîb* eserinde kıtas kitap olarak kullanılmasından ibarettir.

2. Zevâidü Müsnedi Ebî Hanîfe

Hacı Halife (ö. 1067/1656), bu eseri ismen zikretmekte fakat muhtevâsı veya müellifinin kim olduğu hususunda herhangi bir açıklama yapmamaktadır.¹³⁵ Eserin ismine başka herhangi bir kaynakta rastlanmamaktadır.

¹³¹ Uğur, "Firdevs", *DİA*, XIII, 130.

¹³² Hacı Halife, *Kesf*, II, 1684. Brockelmann eserin ismini *Tesdidü'l-kavs fi tertibi Müsnedi'l-Firdevs* şeklinde zikretmektedir (*Suppl*, II, 75).

¹³³ Kettâni, *a.g.e.*, s. 76.

¹³⁴ *A.e.*, s. 171.

¹³⁵ Hacı Halife, *a.g.e.*, II, 1680.

3. Teshilü tariki'l-vusûl ile'l-ehâdîsi'z-zâideti 'alâ Câmi'i'l-usûl

Kettânî, Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414) tarafından kaleme alınmış olan dört ciltlik bu eserin, zevâid olduğunu söylemiş ancak zevâid kitapları içinde ismini anmamıştır.¹³⁶ Hacı Halife de eserin sadece ismini vermiş, muhtevâsı hakkında herhangi bir açıklama getirmemiştir.¹³⁷ el-Mubârekfûrî (ö. 1353/1934) ise *Mukaddimetü Tuhfetü'l-ahvezî* isimli eserinde bu kitabın zevâid olduğunu belirtmekte ancak başka herhangi bir bilgi vermemektedir.¹³⁸ Günümüze geldiği bilinmeyen bu eserin hangi eserler kıtas alınarak hazırlandığı veya zevâid niteliği taşıyıp taşımadığı bilinmemektedir.

4. Zevâidü'l-Kütübi'l-Erba'a mimmâ hüve sahîhun

Abdülhay el-Kettânî, İbn Hacer'in eserlerini sayarken *Zevâidü'l-Kütübi'l-erba'a mimmâ hüve sahîhun* isminde bir eser zikretmiş, ancak muhtevâsı hakkında başka bir açıklama yapmamıştır.¹³⁹ el-Kettânî haricinde bu isimde bir eseri İbn Hacer'e nisbet eden hiç kimse bulunmamaktadır. Kaynaklarda bu isme benzer olarak *Ta'cîlü'l-merfa'a bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a* isimli bir eser yer almaktadır. Muhtemelen el-Kettânî'nin bahsettiği eser budur. el-Kettânî'nin İbn Hacer'in birçok eserini zikretmesine rağmen, gayet meşhur olan *Ta'cîlü'l-merfa'a*'sını zikretmemesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. *Ta'cîlü'l-merfa'a* isminde zevâid kelimesi geçmiş olmasına rağmen zevâid kitabı değil, ricâl kitabıdır.¹⁴⁰

E. Zevâid Kitaplarını Tanıtmayı Amaçlayan Çalışmalar

Zevâid edebiyatını özel olarak inceleyip bu türde hazırlanmış eserleri tanıtmayı amaçlayan iki çalışma kaleme alınmıştır. Bunlar:

1. 'İlmu zevâidi'l-hadîs

Haldûn Muhammed Selim el-Ahdeb tarafından kaleme alınmış olan bu eser "zevâid" in ne demek olduğunu anlatmak ve zevâid kitaplarını tanıtmak amacıyla kaleme alınmıştır. Cidde Melik Abdülazîz Üniversitesi hadis dersi hocası olan bu zât eserinde "zevâid" in bir ilim olduğunu iddiâ etmiş ve bu ilmin bir tarifini yapmıştır. Daha sonra bu ilmin kendine göre gayesini, faydalarını, kâidelerini anlatmış ve bu türde hazırlanmış eserleri çok kısa bir

¹³⁶ Kettânî, *a.g.e.*, s. 175.

¹³⁷ Hacı Halife, *a.g.e.*, I, 537.

¹³⁸ Mubârekfûrî, *Mukaddime*, I, 82.

¹³⁹ Abdülhay el-Kettânî, *a.g.e.*, I, 336.

¹⁴⁰ Müellif eserinde dört mezheb imânının müsnedlerinde bulunan ricâli, ortak olanlarını ayıklamak suretiyle alfabetik olarak biraraya toplamıştır. Eser ilk olarak Haydarâbâd'da (1907) tahkiksiz olarak, daha sonra da Eymen Sâlih Şaban tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Beyrut 1996).

şekilde tanıtmıştır. Zevâid türünde hazırlanmış eserleri tanıtan ilk kitap olma özelliğini taşıyan bu eser ince bir cilt halinde neşredilmiştir (Dımaşk 1413/1992).

2. 'İlmu zevâidi'l-hadîs

Günümüz araştırmacılarından Abdüsselâm 'Allûş tarafından hazırlanmış olan bu eser de genel olarak zevâidler hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Müellif, el-Ahdeb'in çalışmasını görmüş ve "zevâid"i bir ilim olarak değerlendirmesi fikrini beğenmiş, ancak tarifinde bazı eklenmesi gereken noktaların bulunduğunu düşünerek bu eseri kaleme almıştır. Eserin yaklaşık olarak yarısı tarifin tartışmasına ayrılmıştır. Müellif daha sonra zevâid kitaplarını ve müelliflerini el-Ahdeb'in eserinden daha geniş bir şekilde tanıtmıştır. Eser bir cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1415/1995).

Sonuç

VIII. (XIV) asırda İslâm alimleri, hadislerin hepsini bir araya toplayabilmek için hadis kitaplarının birbirleriyle karşılaştırılarak, ihtiva ettikleri benzer hadislerinin ayıklanması şeklinde bir hazırlık çalışmasının gerekliliğine inanmışlar ve zevâid türünü ortaya çıkarmışlardır. Ancak bu çalışmayı X. (XIV) asırdan sonra devam ettiren olmamıştır. Asırlar sonra günümüzde bu edebiyat türüne yeniden ilgi artmış ve önceleri hicrî sekiz ve dokuzuncu asırlarda hazırlanmış olan zevâidlerin neşredilmesi tarzında olan bu çalışmalar, son yıllarda yeni zevâid çalışmaları hazırlanması hüviyetine bürünmüştür. Özellikle zevâidlerin önemini kavramış olan Arap aleminde, üniversitelerde master ve doktora tezi olarak müstakil zevâid kitapları hazırlanmaktadır. Bu çalışmaların artarak devam edeceği de anlaşılmaktadır. Özellikle zevâid edebiyatını tanıtan iki eserin kaleme alınmış olması ve bu çalışmalarda zevâidin bir ilim olarak değerlendirilmesi, bu ilginin çok ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Umarız bu çalışmamız ülkemizde de bu türdeki eserlere dikkati çekmeye katkıda bulunur.

Çalışmamızda ilk dönem zevâidleri olarak toplam 25 eser tesbit ettik. Bunlardan ancak 13'ü günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşanların 11'i yayımlanmıştır. Günümüzde ise bizim tesbit edebildiğimiz toplam 19 müstakil zevâid çalışması yapılmıştır. Bunların çoğu master veya doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmalar daha da genişletilerek bütün hadis literatürünü kapsamaları ve sonunda meydana getirilen bu zevâidlerin hepsinin zevâidleri çıkarılarak hadislerin tamamına yakınının bir araya toplanması en büyük dileğimizdir. Günümüz imkânlarıyla bu çok ta zor görünmemektedir.

Zevâidler çok sayıda eserin karşılaştırılmasıyla meydana getirildiği için hadis ilmüne, özellikle hadis metinlerine vukûfiyeti gerektirir. İlk dönem zevâidlerinin kaleme alındığı VIII. (XIV) asrın imkânlarıyla üç, yedi, ondört ve hatta onaltı kitabı birbirleriyle karşılaştırmak, ancak o metinleri iyi bir şekilde ezbere bilmekle mümkündür. Bu durum, o devrin hadis alimlerinin hadis metinlerine ne derece vâkıf olduklarını göstermektedir. Günümüzde ise ezberleme usûlü pek bulunmadığından ancak bilgisayar yardımıyla böyle bir çalışma yapılabilir. Yani bugün ancak bilgisayar yardımıyla yapılabilecek bir çalışmayı o devrin ilim adamları hafızalarıyla yapmışlardır. Zikrettiğimiz husus, günümüz insanlarına bakarak binlerce hadislerin hafızalardan nakledilebileceğini inkâr etmenin, isabetli bir yaklaşım olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmamızda dikkatimizi çeken bir diğer husus, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, *GAL* ve *GAS* başta olmak üzere bazı eserlerde zevâid niteliği taşımayan bazı eserlerin zevâid olarak değerlendirilmesi, bazı eserlerin isminin yanlış zikredilmesi veya müellifinden başka bir şahsa nisbet edilmiş olmasıdır. Bu eserlerden nakilde bulunan şahıslar da aynı hataya düşmekten kendilerini alamamışlardır. Çalışmamızda tesbit ettiğimiz yanlışlıkları aktarmamızın bu hataları sona erdireceği kanaatindeyiz.

Günümüzde işlenmemiş hiçbir hadis metni kalmamalıdır. Bunun için gerek neşredilmiş ancak gerekli ilgiyi bulamamış, gerekse kütüphanelerde henüz yazma halinde bulunan eserlerin birbirlerine zevâidleri çıkarılarak, bu eserleri günümüzün tartışılan konularına göre tasnif etmek ve sıhhatlerini belirtmek suretiyle ilim dünyasının hizmetine sunmak, hadisle uğraşan ilim adamlarını bekleyen mesâî alanıdır.

Bibliyografya

- Abdüllatif, Abdülmevcûd Muhammed, *Keşfü'l-lisâm 'an esrâri tahrîci hadîsi Seyyidi'l-enâm*, I-II, Kahire 1404/1984.
- Abdülmün'im, Şakir Mahmud, *İbn Hacer el-'Askalânî ve dirâsetü musannefâtihî ve menhecihî*, Bağdat ts.
- Abdüsselâm eş-Şeyh, *el-Hâfiz İbn Hacer el-'Askalânî emîru'l-mü'minîne fi'l-hadîs*, Dımaşk 1412/1992.
- 'Allûş, Abdüsselâm Muhammed, *'İlmu zevâ'idî'l-hadîs*, Beyrut 1415/1995.
- Âsım b. Abdillâh b. İbrâhîm, *"Tenbîhâtün 'alâ tahrîfâtin ve tashîfat fi Kitâbi Mecma'i'z-zevâ'id ve menbe'i'l-fevâ'id"*, *MCİMD*, sy. 67-68, 120-126, Medine 1405 .

- Atıyye, Muhyiddîn – Yûsuf, Muhammed Hayr – Hifnî, Selahaddîn, *Delîlû mü'elleftât- el-Hadîsü's-şerîfû'l-matbû'atü el-kadîme ve'l-hadîs*, I-II, Beyrut 1416/1995.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'arifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I-II, İstanbul 1951-1955.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1943.
-; *Geschichte der Arabischen Litteratur -Supplementband-*, I-III, Leiden 1937.
- el-Bûsürî, Ebû'l-'Abbas Ahmed b. Ebî Bekr, *Mısbâhu'z-zücâce fi zevâ'idi İbn Mâce 'ale'l-Kütübî'l-hamse* (thk. Musa Muhammed Ali, İzzet ali Atıyye), I-II, Kahire 1983-1985.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, I-VI, Beyrut 1404-1984.
- Çakan, İsmâil Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989.
-; "Câmi'u'l-usûl li ehâdisi'r-Rasûl", *DİA*, VII, 136, İstanbul 1993.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm, *Huccetullâhî'l-bâliga* (thk. Seyyid Sâbık), I-II, Kahire ts.
- Hacı Halife, (Kâtip Çelebi), *Keşfü'z-zunûn esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn*, I-II, Ankara 1941.
- Halef, Necm Abdurrahman, *es-Sinâ'atü'l-hadîsiyye fi's-Süneni'l-kübrâ li'l-İmâm Beyhakî*, Mansûre 1992.
- el-Heysemi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idi'l-Bezzâr*, I-IV, Beyrut 1399-1405/1979-1984.
-; *el-Maksadü'l-'alâ fi zevâ'idi Müsnedi Ebî Ya'lê el-Mevsilî*, I-II, Beyrut 1413/1993.
-; *Mecma'u'z-zevâ'id ve menbe'u'l-fevâ'id* (thk. Abdullah Muhammed Dervîş), I-X, Beyrut 1414/1994.
-; *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâ'idi İbn Hibbân 'ale's-Sahihayn* (thk. Muhammed Abdurrezzâk Hamza), Beyrut ts.
- İbn Fehd Ömer, Muhammed el-Mekkî, *Mu'cemü's-şüyûh*, Riyad 1402/1982.
- İbn Fehd, Muhammed b. Muhammed el-Mekkî, *Lahzu'l-elhâz bi zeyli Tabakâti'l-huffâz*, Dımaşk 1347.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*, I-IV, Beyrut ts. (Haydarâbâd 1349/1930 baskısından ofset)
-; *İnbâ'u'ğumr bi enbâ'i'l-'umr*, I-IX, Beyrut 1406/1986.
-; *el-Metâlibü'l-'âliye bi zevâ'idi'l-mesânidi's-semâniye*, I-V, Beyrut 1414/1993.
-; *Muhtasarü Zevâ'idi Müsnedi'l-Bezzâr 'ale'l-Kütübî's-Sitte ve Müsnedi Ahmed*, I-II, Beyrut 1992.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekir b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Tabakâti's-Şâfi'iyye*, I-IV, Beyrut 1407/1987.

- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*, I-X, Beyrut 1413/1993.
- Kandemir, M. Yaşar, "Bezzâr", *DİA*, VI, 113, İstanbul 1992.
; *el-Câmi'u's-sahîh*", *DİA*, VII, 118-119, İstanbul 1993.
; "el-Cem' beyne's-Sahîhayn", *DİA*, VII, 282-283, İstanbul 1993.
- Karahan, Abdulkadir, "Süyûtî", *İA*, XI, 258-263, İstanbul 1979.
- el-Kettânî, Abdülhay b. Abdülkebîr, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât*, I-III, Beyrut 1986.
- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-müstatrafe)* (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.
; *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütübî's-Sünneti'l-müşerrefe*, İstanbul 1986.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn terâcimü musannifî'l-kütübî'l-'Arabîyye*, I-XV, Dimaşk 1376-1380/1957-1961.
- Kutluboga, Kâsım el-Hanefî, *Tâcu't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefîyye*, Beyrut 1412/1992.
- el-Mubârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman, *Mukaddimetü Tuhtetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, I-II, Kahire 1386/1967.
- Pertsch, Wilhelm, *Die Arabischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, I-V, Frankfurt 1987.
- er-Rûdânî, Muhammed b. Muhammed, *Cem'u'l-fevâ'id min Câmi'i'l-usûl ve Mecma'i'z-zevâ'id*, I-II, Cidde 1973.
- es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Beyrut ts.
; *el-Cevâhîr ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer*, Kahire 1406/1986.
- Serkis, Yûsuf İlyan, *Mu'cemü'l-matbû'ati'l-'arabîyye ve'l-mu'arrabe*, I-II, Kahire 1928.
- es-Seyyid, Fuad, *Fihristü'l-mahtûtât*, I-III, Kahire 1375-1383/1956-1963.
- Sezgin, M. Fuad, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-IX, Leiden, 1967.
- es-Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Husnû'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira*, I-II, Mısır 1321.
; *Nazmu'l-'ıkyân fî a'yâni'l-a'yân*, Beyrut 1927.
; *Tabakatü'l-huffaz*, Beyrut 1403/1983.
; *Zeylû Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî*, Dimaşk 1347.
- eş-Şâmî, Salih Ahmed, *Zevâidü's-Sünen 'ale's-Sahîhayn*, I-VII, Dimaşk 1418/1998.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni't-tâsi'*, I-II, Beyrut ts.
- Uğur, Müctebâ, "el-Câmi'u's-sağîr", *DİA*, VII, 113-114, İstanbul 1993.
; "Fırdevsü'l-ahbâr", *DİA*, XIII, 129-131, İstanbul 1996.
- Yardım, Ali, *Hadis II*, İzmir 1992.

- ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-X, Kahire 1306-1307.
- ez-Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi* (trc. Ahmed Na'îm-Kâmil Miras), I-XIII, Ankara 1987.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1409/1988.

